T. C.

İstanbul Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

CELAL NURİ'NİN FELSEFİ GÖRÜŞLERİ

Tahir DUMANGÖZ

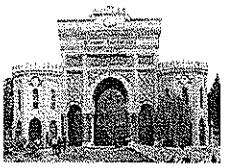
2501906359

Tez Danışmanı

Yrd. Doç. Dr. M. Cüneyt KAYA

İstanbul 2011

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz FELSEFE ANABİLİM Dalında ders dönemindeki Eğitim - Öğretim Programını başarı ile tamamlayan **2501906359** numaralı **Tahir DUMANGÖZ'ün** hazırladığı **"CELAL NURİ'NİN FELSEFİ GÖRÜŞLERİ"** konulu YÜKSEK LİSANS/ ~~DOKTORA TEZİ~~ ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 15.Maddesi uyarınca 27.06.2011PAZARTESİ günü saat: 15.00' de yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin .....Kabulu.....'ne* OYBİRLİĞİ /~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ(*)	İMZA
PROF. DR. Hüseyin SARIOĞLU	Kabulü	
PROF. DR. Ayhan BIÇAK	Kabulü	
DOÇ. DR. Yücel BULUT	Kabul	
YRD.DOÇ. DR. Abdurrahman ALİY	Kabul	
YRD.DOÇ. DR. M.Cüneyt KAYA	Kabul	

Adres: Besim Ömerpaşa Caddesi Kaptan-ı Derya Sokağı 34452 Beyazıt/İstanbul
Tel: 0212 440 00 00 / 14219-14220-14221-14222-14226-14227-14243
Fax: 0212 440 03 40 e-mail: sbe@istanbul.edu.tr

CELAL NURİ'NİN FELSEFİ GÖRÜŞLERİ
Tahir DUMANGÖZ

ÖZ (ABSTRACT)

Hem siyasî hem de entelektüel yönüyle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinin etkili isimlerinden birisi olan Celal Nuri, Türkiye'deki Batıcı düşüncenin önde gelen temsilcilerinden biri olarak Türk milletinin içinden geçmekte olduğu zorlu siyasî ve fikrî süreçte sorunların çözümü için materyalizmi ön plana çıkararak başta hukuk ve siyaset olmak üzere pek çok alanda otuzu aşkın kitap ile çıkardığı gazete ve dergilerde üç bine yakın makale kaleme alarak yaygın bir etki oluşturmaya çalışmıştır. Celal Nuri'nin felsefi görüşlerini incelemeyi amaçlayan bu çalışmada, onun *Tarih-i İstikbal Mesâil-i Fikriye* adlı eseri başta olmak üzere farklı eserlerindeki felsefi içerimler, felsefeye yaklaşımı, felsefenin geleceği ve diğer bilimlerle olan ilişkisine dair görüşleri irdelenmiş ve bu görüşlerine kaynaklık eden düşünürlere işaret edilmiştir. Celal Nuri'nin felsefi görüşlerinin yansımasını bulduğu bir başka konu olan din hakkındaki düşünceleri de din-dogmatizm, din-bilim ilişkisi ve dinde reform başlıkları çerçevesinde incelenmiştir.

***

Celal Nuri is one of the influential figures in the period of transition from the Ottoman Empire to the Republic through his political and intellectual thoughts. He, as a leading representative of the Westernization, maintains that the Materialism is the only way to solve the problem of Turkish nation, both politically, and intellectually. His almost thirty books and more than three thousands articles in different journals, which most of them were published by Celal Nuri, aim to make the sphere of influence of Materialism widespread. This dissertation aims to examine Celal Nuri's thoughts on philosophy, focusing on his *Târih-i İstikbal Mesâil-i Fikriye*. To reach this end, his approach to philosophy, and what he thinks about the future of philosophy and the relationship between philosophy and other sciences are scrutinized in detail. Moreover, Celal Nuri's opinions on religion are examined through indicating the relationships between religion and dogmatism, sciences, and reform.

ÖNSÖZ

Osmanlı'nın öncelikle askeri alanda başlayan Batı ile ilişkileri "Batılılaşma" sürecinin yaşanmasıyla hızlanarak 19. yüzyıldan itibaren düşünce alanını da kapsamış ve Batı'dan ciddi bir şekilde etkilenen bir aydın zümresinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Batı karşısında geri kalmışlığın farkına varıp çareler aramak için başlanan bu tartışmalar neticesi, bazı düşünürlerimiz tarafından felsefe, bilim ve teknoloji gibi Batı'nın bütün değerlerinin alınması gerektiği iddiası ortaya atılmıştır.

Felsefenin bağımsız bir disiplin olarak geliştiği ve yeni bir dünyanın maddi ve manevi birikiminin kazanılmaya çalışıldığı bu dönemde Batı'da ciddi bir etkiye sahip olan materyalizm de Osmanlı entelektüellerinin gündemine girmiştir. Bu entelektüellerden biri olan Celal Nuri, materyalizmi savunarak onun İslâm inancıyla uzlaşabileceğini ileri sürmüş ve bu yaklaşımını kaleme aldığı eserlerde ortaya koymuştur.

Bu çalışma, II. Abdülhamit döneminden Meşrutiyet dönemine, Mütareke yıllarından Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinde yaşamış çok yönlü bir fikir ve siyaset adamı olan Celal Nuri'nin hayatı, eserleri, felsefe anlayışı, kaynakları, materyalizm savunusu, materyalizm karşısında dinin konumuna dair düşüncelerini içeren bir incelemedir.

Üç ana bölümden oluşan tezimizin giriş kısmında çalışma şeklimizin ayrıntıları anlatılmıştır. Birinci bölümde Celal Nuri'nin hayatı ve eserleri, ikinci bölümde bu çalışmanın asıl konusunu oluşturan Celal Nuri'nin felsefi görüşleri, onun *Tarih-i İstikbal Mesail-i Fikriye* adlı eseri esas alınarak; bu çerçevede felsefe, felsefenin geleceği ve materyalizm hakkındaki görüşleri ele alınmıştır. Üçüncü ve son bölümde Celal Nuri'nin, din-bilim ilişkisi, dinde reform, bunun karşıtı olan din ve dogmatizm hakkındaki eleştirel görüşlerine yer verilmiştir. Sonuç kısmında bu çalışma neticesinde ulaşılan sonuçlar belirtilerek çalışma tamamlanmıştır.

Bu tez çalışmamızda konunun seçiminden çalışmamızın bitimine kadar yardım, ilgi ve teşviklerini esirgemeyen muhterem hocam Prof. Dr. Hüseyin Sarıoğlu'na, çalışma esnasında beni sabırla dinleyerek tezin müsveddelerini dikkatle okuyan ve beni doğru hedeflere yönelten tez danışmanım Yrd. Doç. Dr. M. Cüneyt Kaya'ya sonsuz şükranlarımı sunuyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖZ (ABSTRACT) iii
ÖNSÖZ iv
İÇİNDEKİLER v
KISALTMALAR LİSTESİ vii
GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM

CELAL NURİ'NİN HAYATI VE DÜŞÜNCE SERÜVENİ

1. Osmanlı'nın Batılılaşma Tecrübesi: Pozitivizm ve Materyalizmin Osmanlı'ya Girişi 6
2. Celal Nuri Kimdir? 16
   2.1. Ailesi ve Çocukluk Dönemi 16
   2.2. Öğrenim Hayatı 17
   2.3. Çalışma Hayatı 18
   2.4. Siyaset Hayatı 22
   2.5. Şahsiyeti 24
3. Celal Nuri'nin Eserleri 25
   3.1. Kitapları 26
   3.2. Makaleleri 35

İKİNCİ BÖLÜM

CELAL NURİ'NİN FELSEFİ GÖRÜŞLER

1. Celal Nuri'nin Kaynakları 39
   1.1. Ludwig Büchner (1824-1899) 42
   1.2. Ernest Renan (1823-1892) 44
   1.3. Herbert Spencer (1820-1903) 46
   1.4. Charles Darwin (1809-1882) 48
   1.5. Baha Tevfik (1881-1914) 50
   1.6. Abdullah Cevdet (1869-1932) 54

2. Celal Nuri'nin Felsefî Görüşleri 56
2.1. Felsefe Nedir? Felsefenin Bir Geleceği Var mıdır? 56
2.2. İdeal Felsefî Ekol Olarak Materyalizm 62
2.3. Spiritüalizm Eleştirisi 71

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MATERYALİZM AÇISINDAN DİN

1. Din ve Tanrı 79
2. Din ve Dogmatizm 86
3. Din-Bilim İlişkisi 93
4. Dinde Reform 99

SONUÇ 106
KAYNAKÇA 108

KISALTMALAR LİSTESİ

bkz.:	Bakınız
haz.:	Hazırlayan
çev.:	Çeviren
ed.:	Editör
vd.:	Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler
bs.:	Baskı
TDV:	Türkiye Diyanet Vakfı
s.:	Sayfa/sayfalar
t.y.:	Basım tarihi yok
r. :	Rûmi

GİRİŞ

Geçmişi anlayabilmek ve açıklayabilmek, insanlığın en eski ve en çok üzerinde durduğu sorunlardan biridir. Böyle bir arayış içinde olmadan içinde yaşadığımız anı gerektiği şekilde anlayıp temellendiremeyeceğimiz gibi, gelecekteki yönümüzü de belirleyemeyiz. Bu yüzden tarih; önemini, geçmişe duyulan özlemden değil; sorunlarımızı doğru tanımlayarak onlara makul ve mantıklı cevaplar verebilmemizi mümkün kılmasından almaktadır. Bugün nerede durduğumuzu ve nereden başlayacağımızı tespit etmek ve varmayı tasarladığımız hedefi tayin edebilmek için tanımladığımız veya tanıyor gibi olduğumuz bu alanlarla irtibata geçme zaruretimiz vardır:

> "Bugün sahip olduğumuz dini, siyasi, kültürel ve sosyal değerler, bakış açıları ve dünya görüşü, bir tarafıyla asırlar ötesinden süzülüp gelmekte ise de diğer taraftan modernleşme dediğimiz problemli dönemin ve sürecin süzgeçlerinden, tasfiyesinden, vs. çeşitli eleştirel muamelelerinden geçerek bize ulaşmıştır, ulaşmaktadır."[1]

Türkiye'nin bugünkü siyasî ve fikrî durumunu doğru bir şekilde tahlil edip mevcut sorunlara kayda değer çözümler üretebilmek ancak Osmanlıdan tevarüs edilen birikimi dikkate ve ciddiye almaktan geçmektedir. Tanzimat'tan itibaren oluşmaya başlayan ve II. Meşrutiyet'le birlikte ana çerçevesi büyük ölçüde belirginleşen fikir akımları bugünün Türkiye'sinde farklı şekillerde bile olsa varlığını sürdürmektedir. Bu açıdan genellikle İslâmcılık, Batıcılık ve Türkçülük şeklinde tasnif edilen, ancak aralarında ciddi düşünce alışverişleri bulunan bu akımlar ve temsilcileri hâlâ nitelikli araştırmalara gereksinim duymaktadır.

Bu çalışmanın amacı, yukarıda söz konusu edilen üç akımdan biri olan Batıcılığın önemli temsilcilerinden Celal Nuri'yi felsefi görüşleri açısından incelemektir. Celal Nuri, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinin siyaset ve fikir alanındaki önemli simalarından biri olup, yaşadığı çalkantılı dönemde mensubu olduğu Batıcılık çerçevesinde Türk milletinin problemlerine çözüm üretmeye çalışan bir isimdir. Celal Nuri'yi bu çalışma açısından önemli kılan özelliği; Batıcılık bağlamında savunduğu materyalist dünya görüşüdür. Materyalizm ilk çağlardan itibaren düşünce tarihinde temsilcilerine rastlanan bir yaklaşım olsa da 17. yüzyıldan itibaren Batı'da ivme kazanmış, bilim alanındaki ilerlemeye paralel

[1] İsmail Kara, **Bir Felsefe Dili Kurmak,** 2. bs., Dergah Yayınları, İstanbul 2005, s. 119.

olarak savunucularının sayısı gittikçe artmıştır. Osmanlı'nın öncelikle askerî alanda başlayan Batı ile ilişkileri 19. yüzyıldan itibaren düşünce alanını da kapsamış ve bunun neticesinde o dönemde Batı'da ciddi bir etkiye sahip olan materyalizm, Osmanlı entelektüellerinin de gündemine girmiştir. Bu entelektüellerden biri olan Celal Nuri, materyalizmi savunarak onun İslâm inancıyla uzlaşabileceğini ileri sürmüş ve bu yaklaşımını kaleme aldığı eserlerde ısrarlı bir şekilde sürdürmüştür.

Bu çalışmada Celal Nuri'nin hayatı ve eserleri hakkında genel bilgi verdikten sonra onun felsefe anlayışı, kaynakları, materyalizm savunusu, materyalizm karşısında dinin konumuna dair düşünceleri irdelenecektir.

Çalışmamızda Celal Nuri ve felsefi görüşleri üç ana başlıkta ele alınmıştır. Birinci bölümde Celal Nuri'nin hayatı düşünce serüveniyle beraber incelenmeye çalışılmıştır. Çok yönlü bir fikir ve siyaset adamı olan Celal Nuri, içinde yaşadığı dönemin değişken yapısını düşüncelerine ve eserlerine derinden yansıtan bir isimdir. Bu açıdan farklı tarihlerde kaleme aldığı kitap ve makalelerde savunduğu görüşler arasında birtakım farklılıklar görmek mümkündür. Dolayısıyla bu bölümde Celal Nuri'nin hayatı söz konusu değişiklikler dikkate alınarak kaleme alınmış ve eserlerinin muhtevası kısaca tanıtılmıştır.

İkinci bölümde bu çalışmanın asıl konusunu oluşturan Celal Nuri'nin felsefi görüşleri, onun *Tarih-i İstikbal Mesail-i Fikriye* adlı eseri esas alınarak ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede öncelikle onun etkilendiği düşünürleri tanıtıp ardından felsefe, felsefenin geleceği, materyalizm hakkındaki görüşleri ele alınıp, materyalizmin karşıtı spiritüalizm hakkındaki eleştirilerine yer verilmiştir.

İslâm'ın bu topraklarda kapladığı alanı ve ifade ettiği manayı başka şeylerle ikame etmenin imkânsızlığı, modernleşme teşebbüslerinin öncüleri tarafından üst düzeyde hissedilmiş ve idrak edilmiş gözükmektedir: "Düşünce yapısı itibariyle hangi gruba mensup olursa olsun modern dönem Türk ve Müslüman aydınlarının kafalarında şu veya bu şekilde bir din/İslâm projesinin güçlü bir unsur olarak yer aldığı da bir vakıadır."[2] Bu bağlamda üçüncü bölümde Celal Nuri'nin, din-bilim ilişkisi, dinde reform, bunun karşıtı olan din ve dogmatizm hakkındaki eleştirel görüşleri incelenmiştir.

---

[2] İsmail Kara, **Din İle Modernleşme Arasında,** 2. bs., Dergah Yayınları, İstanbul 2005, s. 30.

1970'li yıllara kadar akademik çalışmalara konu olamayan Celal Nuri hakkındaki ilk kapsamlı değerlendirmelere Hilmi Ziya Ülken'in 1966 yılında yayımlanan, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*'nde rastlamak mümkündür.[3] O, Celal Nuri'ye ayırdığı bölümde, onun kitaplarından bir kısmının ismini verdikten sonra *İctihad* ve *Edebiyat-ı Umûmiye* adlı mecmualardaki birkaç yazısından bahsetmektedir. Celal Nuri'nin Ziya Gökalp'le olan tartışmasına da değinen Ülken, onun *Kadınlarımız, İttihad-ı İslâm* ve *Kara Tehlike* adlı kitaplarına değinmektedir.

Ülken'den bir yıl sonra Süleyman Hayri Bolay, 1967 yılında yayınlanan *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi* adlı eserinde Celal Nuri'nin *Tarih-i İstikbal Mesail-i Fikriye* isimli kitabından hareketle özel bir bölümde onun madde, ruh ve din hakkındaki görüşlerine yer vererek, onun maddeci olduğu yargısına varmıştır.[4]

Mehmet Akgün ise, 1983 yılında yayınlanan *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi* adlı eserinde yine onun *Tarih-i İstikbal Mesail-i Fikriye* adlı çalışmasını merkeze alarak; varlık, bilgi, Allah ve din gibi konulara ilişkin görüşlerini aktarmış Celal Nuri'nin materyalizmi Türkiye'de yaymak için sarf ettiği gayretlere işaret etmiştir.[5]

Celal Nuri hakkında şimdiye kadar yapılmış dört doktora ve dört yüksek lisans tezi bulunmaktadır. İlk doktora tezi Marmara Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde Recep Duymaz tarafında Prof. Dr. İnci Enginün'ün danışmanlığında hazırlanan *Celal Nuri İleri ve Âti Gazetesi* isimli doktora çalışmasıdır.[6] Duymaz, tezinde Celal Nuri'nin Âti/İleri gazetelerindeki makalelerinden yola çıkarak; onun hayatını, eserlerini ve edebi yönünü tespit etmeye çalışmıştır.

---

3 H. Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 8. bs., Ülken Yayınları, İstanbul 2005, s. 399-408.

4 Süleyman Hayri Bolay, **Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi**, 4. bs., Akçağ Yayınları, Ankara 1995, s. 164-183.

5 Mehmet Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi**, 2. bs., Elis Yayınları, Ankara 2005, s. 279-304.

6 Recep Duymaz, **Celal Nuri İleri ve Âti Gazetesi,** Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Yeni Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı, İstanbul 1991, 246 s.

1993 yılında Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı danışmanlığında Necati Aksanyar tarafından hazırlanan *Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri ve Fikir Alanında Etkinliği* adlı doktora tezi Celal Nuri'nin hayatını ve belli başlı görüşlerini içeren monografik bir çalışmadır.[7]

Celal Nuri hakkındaki üçüncü doktora çalışması, Cemil Bağlama'ya aittir. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Bölümü'nde Prof. Dr. Korkut Tuna danışmanlığında hazırlanan *Bir Geçiş Dönemi Aydını Olarak Celal Nuri (İleri) ve Görüşleri* adlı tez, Celal Nuri'nin sosyal ve siyasal fikirlerini, Osmanlı Batılılaşması, Osmanlı fikir akımları, yaşadığı dönemin öne çıkan fikir adamları ve sosyal ve siyasal olayları açısından ele almaktadır.[8]

Dördüncü doktora tezi, 2003 yılında Selçuk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü'nde Necmi Uyanık tarafından *Siyasi Düşünce Tarihimizde Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri (İleri)* adıyla Yrd. Dr. Mehmet Özden danışmanlığında hazırlanmıştır.[9] Uyanık, tezinde Celal Nuri'nin hayatını ve eserlerini inceledikten sonra sırasıyla Osmanlı Devleti'nin gerileme sebepleri, Batı medeniyeti, Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Türkçülük gibi fikir hareketlerine dair Celal Nuri'nin görüşlerini incelemektedir.

Celal Nuri hakkındaki yüksek lisans çalışmaları şunlardır:

1. Bedrettin Altınkuşlar, *Celal Nuri İleri'nin Üç Romanı*, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Vedat Kurukafa, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Muğla 2001.

---

7 Necati Aksanyar, **Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri ve Fikir Alanında Etkinliği**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 1993, 197 s.

8 Cemil Bağlama, **Bir Geçiş Dönemi Aydını Olarak Celal Nuri (İleri) ve Görüşleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Bölümü, İstanbul 2000, 334 s.

9 Necmi Uyanık, **Siyasi Düşünce Tarihimizde Batıcı Aydın Olarak Celal Nuri (İLERİ)**, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Konya 2003, 838 s.

2. Yusuf Doğan, *Celal Nuri İleri'nin Dini ve İçtimai Hayata Bakışı*, Danışman: Prof. Dr. Münir Koştaş, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Ankara 2003.

3. Fatma Ebru Çöllü, *Felsefenin Geleceği Üzerine: Celal Nuri-F. Ahmet Hilmi Tartışması*, Danışman: Prof. Dr. Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana Bilim Dalı, İstanbul 2007.

4. Halime Der, *Celal Nuri'nin İttihad-ı İslâm Adlı Eserinin Tahlili ve Değerlendirilmesi*, Danışman: Doç. Dr. Âdem Tutar, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Elazığ 2008.

BİRİNCİ BÖLÜM
CELAL NURİ'NİN HAYATI VE DÜŞÜNCE SERÜVENİ

1. Osmanlı'nın Batılılaşma Tecrübesi: Pozitivizm ve Materyalizmin Osmanlı'ya Girişi

"Batılılaşma", genel olarak Batı ülkeleri dışında kalan toplumlarda, özel olarak da Osmanlı Devleti'nde başlayıp Cumhuriyet Türkiye'sinde yeni boyutlar kazanan, Batı'nın gelişmişlik seviyesine ulaşabilmek için gerçekleştirilen siyasî, sosyal ve kültürel hareketleri ifade eden bir terimdir. Bazı araştırmacılar Batılılaşma kavramı yerine "çağdaşlaşma" veya "modernleşme" kavramlarını kullanmayı tercih ediyorlarsa da, Türk tarihinde özellikle Tanzimat'tan günümüze kadar yapıla gelen değişiklik ve yenilikler için çağdaşlaşmadan çok Batılılaşma deyimi daha uygun düşmektedir.[10]

Osmanlı Devleti'nin ekonomik, idarî ve askerî sorunlarla karşılaşması devletin yöneticilerini birtakım ıslahat tedbirleri almaya sevk etmiştir. Başlangıçta bu tedbirlerin alınışı yolunda sarf edilen gayretler, devlet üzerinde Batı etki ve baskısının oluşmuş olmasından değil, sorunların çözümünün Osmanlı geleneksel çerçevesi içinde bulunamaz olması sebebiyle iradî bir süreçtir.[11]

16. yüzyıl ortalarında siyasî ve askeri gücünün zirvesine ulaşan Osmanlı Devleti birtakım iç ve dış faktörlerin ve özellikle Avrupa'da meydana gelen ve öncelikle dünya ticaret yollarının değişmesine yol açan, coğrafî keşiflerle somutlaşan gelişmelerin etkisiyle uzun süren bir çözülme devrine girmiştir. Bu süreçte Osmanlı Devleti'nin siyasal oluşumu karşısında; yeni sanatla, yeni fenle ve yeni teşkilatla donatılmış devletler doğmuştur. Francis Bacon'la başlayan bilimsel hareket, doğa güçlerinden insanların azamî ölçüde faydalanma imkânını hazırlamıştır. Kâğıt ve matbaanın keşfiyle düşünceler kolaylıkla yayılma imkânı bulmuştur. Avrupa'da

---

[10] M. Şükrü Hanioğlu, "Batılılaşma", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, c. V, İstanbul 1992, s. 148.

[11] Baykan Sezer, **Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları,** Kızılelma Yayınları, İstanbul 2006, s. 152.

Rönesans'ın sağladığı bu imkânlardan faydalanarak maddî ve manevî alanda üstün güçlere sahip olan Rusya, Prusya, Avusturya, Fransa vs. gibi devletler ortaya çıkmıştır.[12]

Osmanlı, 1606 Zitva Torok Antlaşması ile ilk defa Avrupalıyla kendini denk kabul etmiş,[13] bu süreç bir asır sonra Avrupalının üstünlüğünü kabulle sonuçlanmıştı. 1683'de İkinci Viyana Kuşatması'nın yenilgiyle sonuçlanması Avrupa üstünlüğünü ortaya çıkarmıştı. Karlofça Antlaşması (1699) ise Avrupa karşısında yenilgiyi kabullenmenin ilk işareti idi. 17. yüzyılın sonlarına doğru bozulan bu dengeler karşısında devletin gerilemeye başlamasıyla Osmanlılar Batı'nın askerî ve teknik gibi birçok alanda üstünlüğünü fark edip, kendilerinin niçin gerilediği sorusunu sormaya başlamışlar ve buna çareler aramaya koyulmuşlardı.

Batı kültür ve müesseseleri ile devlet düzeyinde ilgilenilmeye öncelikle Lale Devri'nde başlandığı görülür. Damat İbrahim Paşa bu amaçla 28 Mehmet Çelebi'yi 1721'de Paris'e elçi olarak göndermiştir. Mehmet Çelebi, dönüşünde birtakım plan ve programla birlikte padişaha sunduğu sefaretnamesinde Avrupa'daki yeni teknikler, bilim kurulları, askerî okullar, hastaneler, rasathaneler, hayvanat bahçeleri, park, tiyatro ve opera gibi gördüğü pek çok şeyi adeta yeni bir dünya görmüş ve keşfetmiş gibi şaşkınlıkla anlatır. Mehmet Çelebi'nin Paris'ten getirdiği planlar Osmanlı yüksek tabakası arasında büyük bir ilgi ile karşılanır. Bu planlara göre köşk ve bahçeler inşa edilir. Çelebi ile beraber Paris'e giden oğlu Said Mehmet Efendi de İstanbul'da matbaa kurmak için ilk girişimleri başlatmıştır. Bu girişimlerden sonra 1727 yılında Osmanlı matbaası kurulmuş olur.[14]

III. Mustafa (1757-1774) döneminde özellikle Batı'nın askerî usullerinin uygulanması çabalarına ağırlık verilmiş, Batı ile olan temaslar sıklaşmış ve daimî elçiliklerin kurulması yaygınlaşmıştır. Reform hareketleri kapsamında düzenli mühendislik eğitimi ilk olarak 1773'de kurulan Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun ve daha sonra 1795'de kurulacak olan Mühendishane-i Berrî-i Hümayun ile

---

[12] Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi**, s. 67.

[13] Ş.Tufan Buzpınar, "Celal Nuri ve Abdullah Cevdet'in Avrupa Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme", **Divan İlmi Araştırmalar**, sy. 19 (2005/2), s. 152.

[14] Hanioğlu, "Batılılaşma", s. 149.

gerçekleşmiştir.[15] Matematik alanında önemli bir yenilik olarak da kabul edilen bu mektepte Baron de Tott'un verdiği dersler, Avrupa bilim ve tekniğiyle ilk buluşmamız olarak kabul edilmektedir.[16]

III. Selim (1789-1807), I. Mahmut zamanında başlayan ordunun çağdaş teknik ile ıslahı teşebbüsünü daha kuvvetle ele almıştır. Bu konuda özel görevle Paris'e gönderilen İshak Bey aracılığıyla bizzat Fransa kralından Fransızların söz konusu alandaki fikri sorulmuş ve bir dizi görüşler alınmıştır. III. Selim "Nizam-ı Cedid" ordusunu kurarak askerî bir reform gerçekleştirmiştir. Avrupa ordularına karşı koyabilecek bir ordu teşkil etmek için, Tophane'yi ıslah etmeyi düşünmüş, bu amaçla Fransa ve İsveç'ten mühendisler getirerek fabrikalar kurdurmuştur (1790).[17] Ordunun modernleştirilmesi için subayların öğretim ve eğitimini yapacak askerî okullar bu dönemde açılmış, bu amaçla Mühendishane-i Sultanî veya Mühendishane-i Berrî-i Hümayun diye bilinen okul kurulmuştur. III. Selim, bu girişimleri nedeniyle tarihimizde Batılılaşmayı başlatan padişah olarak kabul edilmektedir.

18. yüzyılın sonlarına doğru Batı kültürünün matematik, fizik vb. alanlarda kat ettiği büyük ilerleme fark edilmeye başlanmış, ilk defa Gelenbevî İsmail Efendi, eski matematik ile Avrupa matematiği arasında geçit vazifesi gören eserler kaleme almıştır. Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'a ilk hoca olarak tayin edilen ve bu okulu yirmi yıl "başhoca" unvanı ile idare eden Kırımlı Hüseyin Rıfkı Efendi (ö.1816) ile modern matematik öğretimi başlamış, 19. yüzyılın birinci yarısında Mühendishane'nin çalışmaları devam etmiştir. Cambridge Üniversitesi'nde matematik ve fizik tahsil etmiş olan Hüseyin Rıfkı'nın oğlu Emin Paşa, babasının yerini alarak modern matematik ilimleri yaymaya çalışmıştır.

Osmanlı Devleti'ndeki ıslahat çalışmalarını iki merhalede ele almak gerekir. Birincisi, II. Mahmut'a kadar olan devredir. Bu zaman içinde mevcut yapıyı bozmadan ve müesseseleri değiştirmeden ıslahat hareketlerine teşebbüs edilmiştir. Yenilikler tamamen iç bünyeden gelen arzuların sonucudur. Devrimci ruha sahip

---

[15] Feza Günergun, "Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri" **Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri,** 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1987, s. 155.

[16] Akgün **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi,** s. 70.

[17] Adnan Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim,** 4. bs., Remzi Kitabevi, İstanbul 1982, s. 206.

olan II. Mahmut'la birlikte, değişmenin ıslah hareketlerinin ötesine taştığı; mevcut düzeni değiştirici bir niteliğe büründüğü göze çarpmaktadır. Bu hareketler Batılı devletlerce de istenmektedir.[18]

II. Mahmut (1808-1839), Mühendishanelerin yanında tıp öğrenimine önem vermiş ve 1827 yılında İstanbul'da "Tıphane" adı ile yeni bir okul kurdurmuştur. Tıphane dışında "Cerrahhane" de açılmış,[19] 1836'da bu iki okul birleştirilerek Tıbbiye Yüksekokulu kurulmuştur. Okulu yeniden kurmak ve düzeltmek için Viyana Üniversitesi profesörlerinden Bernard getirilmiş, bu yeni kurum "Darü'l-Ulum-ı Hikemiye-i Osmaniye ve Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane" olarak adlandırılmıştır. Okulun açılış merasiminde II. Mahmut hazır bulundu. Öğretimin büyük bir kısmı yine Fransızca olacak ve öğretim altı yıl sürecekti. Profesör Bernard anatomi derslerini kadavra üzerinde yapmaya başladı. Bütün bu reformlar silsilesi, hukukî bir reform olan ve bir devre adını veren "Tanzimat"a hazırlık teşkil etmiştir.[20]

II. Mahmut döneminde yapılan diğer yenilikleri şu şekilde özetleyebiliriz. 1. Yeni ordunun düzenlenmesi için yüksek rütbeli Prusya subayları çağrıldı. 2. Hükümet ve yönetim teşkilatında reform, askeri reformu tamamladı. Batılı devletler tarafından ve başvekil yönetiminde vekillerden mürekkep kabine oluşturuldu. Vekâletler "nezaret" adını aldı. Her vekâlette çağdaş devlet sistemine göre daireler, umum müdürlükler ve memurlar tayin edildi. Şeyhu'l-İslâmlık da hükümet yönetimi ve planlama kurullarının dışında bırakıldı. 3. Anadolu ve Rumeli'de ilk genel nüfus sayımı yapıldı. Yabancı memleketlere seyahat için pasaport usulü kondu. Resmi posta teşkilatı yapıldı. Bütün sosyal sınıflarda ortak halk kılığı tespit edildi. Padişah kendi başından sarığı çıkardı ve resmi başlık olarak fesi giydi ve bunu orduya ve hükümet teşkilatına yaydı. 4. İlköğretim zorunluluğu kabul edildi. Tıbbıye ve Harbiye yüksek okulları açıldı. Avrupa memleketlerine ihtisas yapmak üzere öğrenciler gönderildi. Türklere ve Türkiye'ye dair yazılmış başlıca eserler Fransızcadan Türkçeye çevrildi. 5. İktisadi reform teşebbüsüne gidildi, bazı lüks maddelerin memlekete sokulması yasaklandı. Ordu için (ve kısmen halk için)

---

[18] Sami Şener, **Osmanlı'da Siyasi Çözülme**, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1986, s. 139.

[19] Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s. 38; Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi**, s. 72.

[20] Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s. 29.

dokuma fabrikaları kuruldu. Türk tüccarının Avrupa ile münasebetlerini desteklemek için kararlar alındı. Bütün bu reformlar silsilesi, hukuki bir reform olan ve devre adını veren "Tanzimat"a hazırlık teşkil etmiş olup, kuvveti ve tesiri bakımından ondan çok daha önemlidir.[21]

Tanzimat'tan kısa bir süre öncesinde Osmanlılardaki öğretim kurumlarını şu şekilde sıralamak mümkündür: 1. Din ilimleri öğretimi yapan okullar: Sıbyan mektepleri (ilkokul), medreseler (orta ve yükseköğretim okulları). 2. Askeri ve teknik okullar: Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun (1773), Mühendishane-i Berrî-i Hümayun (1793), Tıphane-i Amire ve Cerrahhâne-i Ma'mure (1826), Mekteb-i Ulûm-i Harbiyye (1834), Muzika-i Hümâyun (1834). 3. Genel öğretim kurumları: Rüştiyeler (1839), Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye (1839), Mekteb-i Maârif-i Adliyye (1838). Bunların dışında saray ve ordu eğitim kurumları olarak Osmanlıların ilk asırlarından beri devam eden Enderun Mektebi ve Acemi Oğlanları Mektebi vardı.[22]

Abdülmecit zamanında Başvekil Mustafa Reşit Paşa tarafından ilan edilen "Gülhane Hat-ı Hümayunu", Batılı anlamda bir hukuk reformunun esaslarını vermekte idi. Bu beyannameye göre ırk, din ve mezhep farkı ne olursa olsun tebaanın bütün haklarda eşitliği esastır. Bu beyanname Fransız İhtilali'nin kabul ettiği İnsan Hakları Beyannamesi'ni örnek alarak, modern hukuk görüşünün yerleşmesini amaçlamıştır. 1876'da da ilk kez meşruti idare sistemi padişah tarafından kabul edilmişti.

Tanzimat'tan sonra Batı tarzı sivil okulların (ilk, orta, yüksek ve mesleki) kurulmasıyla tamamen yeni bir eğitim sistemi oluşturulurken, medreseler ihmal edilmiştir. 19. yüzyılda büyük ölçüde tamamlanan bu yenileşme, 20. yüzyılın ilk yılında İstanbul'da üniversitenin kurulmasıyla en üst müessesesine kavuşmuştur.[23]

Buraya kadar özetlediklerimiz Batılılaşmanın teknik boyutunu ifade etmektedir. Ancak konumuz açısından önemli olan husus, Batılılaşma çabaları sürecinde pozitivizm ve materyalizmin Türkiye'ye nasıl girdiğidir. Başlangıçta askerî eğitim kurumlarında modern bilimlerle temasa geçilmesi, bir Batılılaşma sürecinin

---

[21] Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s. 38.

[22] Halis Ayhan, "Batılılaşma", **TDV İslam Ansiklopedisi**, c. V, s. 158.

[23] Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bilim, Teknoloji ve Sanayide Modernleşme Gayretleri", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları,** sy. 2, (İstanbul 1998), s. 6.

başlamasından ziyade pratik askerî amaçlı hedeflere yönelik bir girişimdir. Amaç böyle de olsa Batı ile temasa geçmemiz ister istemez bir kültür bunalımına yol açacaktır. Bu da kendini en belirgin bir şekilde Tanzimat ve sonraki genel fikri atmosfer içinde tabii bir gelişme olarak göstermiştir.

1839 Tanzimat Fermanı ile birlikte Batı medeniyetinin tesirlerine resmen açılan Osmanlı İmparatorluğu, Batı'nın siyasî, edebî ve felsefî birikimini Fransız kültürü vasıtasıyla tanımıştır. Tanzimat Fermanı'nı ilan eden Başvekil Reşit Paşa daha önce Londra ve Paris elçiliklerinde bulunmuş ve bu sıralarda bu devletlerin siyasal kadroları ve düşünürleriyle fikir alışverişinde bulunmuştur.

Pozitivizmin kurucusu olan Fransız sosyologu August Comte, Mustafa Reşit Paşa'ya 4 Şubat 1858 tarihinde bir mektup yazar. Bu mektubunda Comte, İslâm dininin gerçeklik anlayışının Osmanlı İmparatorluğu'na pozitivizme intisap etmede kolaylıklar sağlayacağını bildirir. Comte, Osmanlı Devleti'nin Batı'nın yaşamak zorunda olduğu metafizik devreyi yaşamadan "pozitif din" devresine geçebileceğini telkin etmişti. Bu mektup, pozitivizm konusunda daha sonra meydana gelecek gelişmelerin erken bir habercisi sayılabilir.[24]

Pozitivizm ve materyalizmin memleketimize girişi doğrudan doğruya felsefi yolla olmamıştır. Bazı eserlerin çevirilerinin yapılması, edebiyat akımları, eğitim kurumlarında pozitif bilimlerin okutulmaya başlanması, doğrudan Fransızca eğitim yapan okullar, Avrupa'ya gönderilen bazı öğrenciler, eğitim müesseselerimize gelen yabancı uzmanlar, özellikle II. Meşrutiyet'in ilanıyla sağlanan fikir serbestliği ile birlikte birçok dergi, gazete ve mecmuanın yayınlanması gibi hususlar, bu felsefi sistemin Türkiye'ye girişinde ve yayılmasında önemli rol oynamıştı.[25]

Pozitif felsefenin etkisiyle doğan "realizm" ve "natüralizm" doktrinlerinin önemli şahsiyetlerinden çok sayıda çeviri yapılmıştır. Münif Efendi (1820-1910) modern Batı felsefesinin Osmanlı Türkiye'sine intikali sürecinde önemli bir şahsiyettir. Voltaire (1694-1778), Fenelon (1651-1715) ve Fontenelle'nin (1657-1757) eserlerinden parçalar seçerek *Muhâverât-ı Hikemiye* ismiyle çevirdiği eser,

---

[24] İlhan Kutluer, "Batılılaşma", **TDV İslam Ansiklopedisi**, c. V. s. 154.

[25] Korlaelçi, **Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi**, s. 201; Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi**, s. 87.

1859-1869 yılları arasında Batı'dan tercüme edilen felsefi eserlerin ilki olup, Batı'ya yönelik bir kültür anlayışı çerçevesinde Aydınlanma felsefesinin tanıtılması bakımından önemlidir.[26] Yine Münif Efendi'nın *Mecmûa-i Fünûn*'da *Târih-i Hukemâ-yı Yunan* başlığı altında kaleme aldığı felsefe tarihi de önemlidir. Münif Efendi Batı kültürü ve felsefesi konusunda aktarmacı ve teslimiyetçi bir tavır almıştır.[27]

Tanzimat'ın mimarlarından Mustafa Reşit Paşa tarafından Fransa'ya gönderilen Şinasi, Paris'e ikinci gidişinde meşhur pozitivistler Emil Littre (1801-1881) ve Ernest Renan'la (1832-1892) tanışıp dostluk kurmuştur. Luksemburg bahçelerinde, pozitivist Renan'la çeşitli defalar görüşen Şinasi'nin fikrî gelişmelerinde Renan'ın büyük tesiri görülür. Şinasi bu pozitivist filozofa ait fikirleri Voltaire, Fontenelle, Montesquieu ve Condorcet'ninkilerle birlikte *Tasvir-i Efkâr* adıyla çıkardığı gazetede yaymaya çalışır. Yine Şinasi, La Fontaine, Racine ve Lamartine gibi şairlerden aldığı şiirleri küçük bir risale haline getirip *Tercüme-i Manzume* ismiyle yayınlar.[28] Yusuf Kamil Paşa'nın 1859'da Fenelon'dan yaptığı ve 1862'de basılan *Telemaque* tercümesi ise Batılı edebî bir eserin tam olarak ilk tercümesidir. Şinasi'nin pozitivistlerle ilişki kuruşu, edebiyatımızın pozitivizme açılan bir kapı olmasını sağlar. Tanzimat edebiyatına Şinasi ile giren ve Namık Kemal ile yerleşen Fransız tesiri Abdülhak Hamit'le semerelerini vermeye başlar.[29]

Yeni Osmanlılar hareketinin temsilcilerinden Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi aydınlar pozitivizme karşı olmalarına rağmen Aydınlanma devri filozoflarından felsefî metinleri çevirmişlerdir. Namık Kemal, J.J. Rousseau'nun (1712-1778) Fransız devriminde önemli rolü olan *Toplumsal Sözleşme* isimli eserini *Şerait-i İçtimaiyye* ismiyle çevirir. Ayrıca Montequieu'nun Romalılar hakkındaki eseriyle *Kanunların Ruhu* adlı eserini tercüme eder. Ziya Paşa da Rousseau'nun *Emile* ve *İtiraflar*'ını *Defter-i Amal* ismiyle yayınlar. Bu çeviri faaliyetleri 1875'lerden sonra çoğalarak 1890'larda oldukça hız kazanır. Muallim Naci (1850-1893), natüralist

---

[26] Kutluer, "Batılılaşma", s. 154; Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi**, s. 86.

[27] Kutluer, "Batılılaşma", s. 154.

[28] Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi**, s. 74; Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s. 65.

[29] Korlaelçi, **Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi**, s. 194.

Emile Zola'dan *Trez Raken*'i çevirir. Yine o sıralar, ülkemizde çok tanınan ve eserleri çok okunan realist ve natüralist Fransız yazarı Guy de Maupassant'ın eserleri, Ziyad Zeynel, Tevfik Amir, Halit Ziya Uşaklıgil, Ahmet Rasim gibi yazarlar tarafından Türkçeye çevrilir.[30] Yeni Osmanlılar hareketinden olan Ali Suâvi kuşkucu, seçmeci ve kaynağa ulaşmaya çalışan bir tavır sergilemiştir. O, geleneksel kültür değerlerine zihniyet değişikliğinin gerçek bir motoru gözüyle bakmıştır. Nitekim klasik İslâm düşünürlerinin tercüme ve yorumuna daha çok ağırlık vermiştir.

Tanzimat'tan itibaren Batı ile temaslarını artırmaya çalışan Osmanlı aydınlarının neredeyse tamamı "terakki" ve "medeniyet" kavramları etrafında yoğunlaşmış olup zihni ve felsefi tercihlerinin merkezini bu kavramlar oluşturmuştur. Bir zihniyet değişikliğine olan talep, Batı felsefelerinin ülkeye girmeye başlamasıyla paralellik arz eder. Aydınlanma dönemi sonucunda ortaya çıkan pozitivizm ve materyalizmden oldukça etkilenmiş olan dönemin pek çok aydını Osmanlı'nın kurtuluş yolu olarak bu akımı benimsemişlerdi.

İlk Türk pozitivist ve natüralist olarak tanınan ve pozitivizmi ilk defa Türkiye'ye getiren ve işleyen Beşir Fuat, terakki ile paralel olarak edebiyatta realizm ve natüralizmi savunmuştur. Comte, Büchner, Spencer, D'Alembert, De La Mettrie, Diderot gibi pozitivist, materyalist ve evrimci felsefe temsilcilerini Türkiye'de ilk tanıtan odur.[31] 1894'de çıkardığı *Haver* isimli mecmuasında pozitivist tutumunu iyice belli eden Beşir Fuat, bir taraftan Comte ve Voltaire'i taklit ederken diğer yandan da din mefhumuna karşı isyanını ortaya koymaktadır. 1885'te neşrettiği *Viktor Hugo* isimli biyografik eserde pozitivizmin tanımını vererek materyalizmle ilişkisini anlatır.

3 Haziran 1889'da Abdullah Cevdet'in önderliğinde İbrahim Temo, İshak Sukûtî, Mehmet Reşit, Hikmet Emin tarafından "İttihad-ı Osmânî Cemiyeti" adıyla İstanbul'da kurulan dernek de pozitivist fikirlerin Türkiye'ye girmesinde önemli bir rol oynamıştır.[32] Abdullah Cevdet 1894'te Diyarbakır'a atanınca Ziya Gökalp'i de derneğe üye yapmıştır. Bursa Maarif Müdürü olup, daha önceden yüksek öğrenimini

---

30 Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi**, s. 88.

31 Kutluer, "Batılılaşma", s. 155.

32 Korlaelçi, **Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi**, s. 208.

Paris'te yapmış olan Ahmet Rıza (1859-1930), 1889'da sergi ziyareti için Paris'e gittiğinde Pierre Laffitte ile kurduğu ilişkisi sayesinde pozitivizmle ilgili bilgilerini genişletmiştir. Avrupa'daki Jön Türklerin hareketine faal olarak katılan Ahmet Rıza, buradan yurda dönmeyerek Jön Türklerin teşvikiyle "İttihad-ı Osmânî komitesi"'nin başkanlığına seçilmiştir. Ahmet Rıza, pozitivizme bağlı olduğu için bu derneğe A. Comte'un vecizesi ve Paris Pozitivistlerinin parolası olan "ordre et progoes" (Nizam ve Terakki) isminin verilmesini istemiştir. Fakat İstanbul'dakiler bu isimdeki "ordre" (nizam) kelimesi yerine "union" (ittihat) kelimesinin koyulmasını isterler. Sonunda "Union et Progrees" (İttihat ve Terakki) ismi benimsenip kabul edilir, böylece önceleri "İttihad-ı Osmânî" olan derneğin adı 1895'te "İttihat ve Terakki" olarak değiştirilir. Aynı yıl Ahmet Rıza'nın Fransızca ve Türkçe olarak yayınlamaya başladığı Jön Türklerin ünlü gazetesi *Machveret* dergisinde pozitivizmin etkileri açıkça görülmektedir.[33]

Abdullah Cevdet (1869-1931) Gustave Le Bon'dan (1841-1931) 1907'de *Ruhu'l-Akvam,* 1913'te *Asrımızın Nusus-ı Felsefiyesi,* 1918'de *Avrupa Harbinden Alınan Psikolociyai Dersleri* isimli eserlerini çevirmiştir. Abdullah Cevdet, Ludwig Büchner, Byron ve Shakespeare'den de çeviriler yapmış, Dr. Dozy'nin iki ciltlik *Tarih-i İslâmiyet*'ini de çevirmiştir.[34]

Pozitivizm, materyalist düşüncenin benimsetilmesinden yana olup dinin yerine bilimi geçirmek istemiş ve bu düşüncenin öncülüğünü Baha Tevfik yapmıştır. O, çıkardığı *Felsefe Mecmuası*'nın kapağında "Din gayr-i ihtiyarî bir felsefe, felsefe ihtiyarî bir dindir"[35] diyerek dinin toplumda oynadığı önemli rolü felsefe ile karşılamak istemiştir. Böylece Beşir Fuat ile başlayan materyalist, pozitivist düşünce Baha Tevfik ile devam ettirilmiştir. Baha Tevfik'in özellikle Ahmet Nebil ile birlikte tercüme ettiği materyalist Alman filozofu olan Ludwig Büchner'in *Madde ve Kuvvet* adlı üç ciltlik eseri ülkemize materyalizmi somut bir şekilde yaymak gayesiyle çevrilen bir eserdir. Baha Tevfik, "*Madde ve Kuvvet*'te çağdaş bilimlere uymayan

---

[33] Korlaelçi, **Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi**, s. 248; Hanioğlu, "Abdullah Cevdet", s. 90.

[34] Kutluer, "Batılılaşma", s. 155.

[35] Osman Kafadar, **Türkiye'de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi**, İz Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 172.

hiçbir nokta yoktur"[36] diyerek materyalist düşünceyi doğruladığını açıkça ortaya koymuştur. Baha Tevfik yine Ahmet Nebil ile birlikte başka bir Alman materyalisti olan Ernest Heackel'in *Vahdet-i Mevcut, Bir Tabiat Aliminin Dini* adlı eserlerini tercüme etmiştir. Bu iki Alman filozofunun eserleri pozitif ilimlerle uğraşan kimseler ve özellikle üniversite öğrencileri arasında önemli etkiler uyandırmıştır.[37] Alfred Fouille'den (1838-1912) üç ciltlik *Tarih-i Felsefe* isimli eseri de çeviren Baha Tevfik'in Ernest Heackel'den çevirdiği *Kainatın Muammaları, Felsefe Mecmuası*'nda makaleler halinde yayınlanmıştır. Ahmet İhsan da 1893'te pozitivist filozof Hippolite Taine'in hayatını Paul Bourget'ten *Sevda-yi Hakiki* ismiyle çevirmiştir.

Özet olarak pozitivizmin Türkiye'ye girişinde yoğun bir şekilde yapılan tercüme faaliyetlerinin yanı sıra; Yeni Osmanlılar Cemiyeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti isimli derneklerin de etkisi önemlidir. İttihat ve Terakki cemiyetinin fikri kökenlerinde Askeri tıbbiye'de okutulan 19. yüzyıl biyolojik materyalizminin etkisi açıkça görünmektedir. Askeri tıbbıye öğrencileri, kendilerine okutulan derslerin icabı olarak, hayatı, Tanrı'nın iradesinin bir ürünü olmaktan çok biyolojik ve fizyolojik süreçlerin bir sonucu olarak görüyorlardı.[38] Bu konuda yoğun bir şekilde yaptıkları yayın faaliyetleriyle etkili olmuş dergiler ise şunlardır: *Servet-i Fünun* (1891-1942), *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası* (1908-1910), *İçtimaiyat Mecmuası* (1917). Pozitivizmin etkisinde kalan fikir adamlarını da şöyle sıralayabiliriz: Beşir Fuat, Ahmet Rıza, Salih Zeki, Rıza Tevfik, Hüseyin Cahit, Ahmet Şuayp, Ziya Gökalp ve Mehmet Cavit.[39] Pozitivist ve materyalist fikir adamları ve kuruluşları birbirinden kesin çizgilerle ayırmak mümkün değildir, çünkü bazıları her iki fikir akımını benimseyip yaymaya çalışırken bazıları da pozitivist fikirleri benimseyip materyalist eğilimli olmayabilirler. Bu nedenle bu konuda yapılan çalışmalara göre materyalist eğilimde olan ve materyalizmi benimseyip yaymaya çalışan kuruluş ve mecmuaları da şu şekilde sıralayabiliriz; Cemiyet-i İlmîye-i Osmanîye (1861), *Mecmua-ı Fünûn*,

---

[36] Kafadar, **Türkiye'de Kültürel Dönüşümler**, s. 174.

[37] Abdullah Uçman, "Baha Tevfik", **TDV İslam Ansiklopedisi**, c. IV, İstanbul 1991, s. 453.

[38] Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, 19. bs., derleyenler: Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 98.

[39] Korlaelçi, **Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi**, s. 226.

Edebiyat-ı Cedide (1896-1901), *Servet-i Fünûn* (1891), İçtihat Kütüphanesi (1904), *İçtihat Mecmuası* (1904-1932), Teceddüd-i İlmî ve Felsefî Kütüphanesi (1910), *Piyano Mecmuası* (1910), *Yirminci Asırda Zeka Mecmuası* (1912), *Felsefe Mecmuası* (1913).[40]

Gerek yukarıda sayılan kuruluş ve dergilerde gerekse ayrı olarak yaptıkları tercüme ve telif çalışmalarıyla materyalizmin Türkiye'ye girişine zemin hazırlayan fikir adamlarını da şöyle sıralayabiliriz: Hoca Tahsin (1811-1881), Beşir Fuat (1852-1887), Ahmet Mithat Efendi (1844-1912), Baha Tevfik (1881-1914), Suphi Ethem, Memduh Süleyman, Dr. Ethem Necdet, Celal Nuri İleri (1887-1939), Doktor Abdullah Cevdet (1869-1932). Baha Tevfik, Büchner ve Heackel'in; Suphi Ethem ve Dr. Ethem Necdet, Lamarck, Darwin'in; Celal Nuri, Büchner'in; Dr. Abdullah Cevdet, Cabanis, Karl Vogt ve Büchner'in etkisini taşımaktadırlar.

Materyalizmin etkisinde kalan fikir adamlarımızdan Hoca Tahsin, Beşir Fuat ve Ahmet Mithat'ın çalışmaları dağınık ve metotsuz olmakla beraber, materyalizmin Türkiye'ye girmesi ve yayılması için ortamı hazırlamışlardır. Bundan sonra *Servet-i Fünûn*'da pozitivist fikirler bilinçli bir şekilde yayılırken, bu arada materyalist düşünürlerin de tanıtılması ihmal edilmemiştir. Bütün bu faaliyetlerden sonra 1904'te Abdullah Cevdet'in çıkardığı *İçtihad* mecmuası ile II. Meşrutiyet'ten sonra Baha Tevfik ve arkadaşlarının çıkardığı *Piyano*, *Yirminci Asırda Zeka* ve *Felsefe Mecmuası* gibi yayın organları ile materyalizm konusunda sistemli ve bilinçli faaliyetlerde bulunulmuştur.

2. Celal Nuri Kimdir?

2.1. Ailesi ve Çocukluk Dönemi

Celal Nuri, 1882 yılında (r.1298) Gelibolu'da doğmuştur. Babası Girit'te "Helvacızade" unvanıyla meşhur aileye mensup Mustafa Nuri Bey'dir.[41] Bu zat, 1876'dan sonra Girit, Bağdat, Adana, Gelibolu, Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Ankara ve Sivas gibi çeşitli şehirlerde "mektupçu", "mutasarrıf", "vali muavinliği", ve

---

[40] Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi,** s. 403.

[41] Haydar Kemâl, **Tarih-i istikbal Münasebetiyle Celal Nuri Bey**, İstanbul, 1331/1913, s. 9; Giridî Ahmet Sâki, **Celal Nuri Bey ve Cezrî Fikirleri**, Dersaadet 1335/1919 s. 4.

"valilik" gibi çeşitli kademelerde uzun yıllar devlet hizmetinde bulunmuş bir şahsiyettir. Rumeli'de çıkan *Afitab* isimli bir gazetede yazılar yazmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine 1908'den sonra Hazine-i Hassa Nazırlığına getirilmiş ve Ayan azalığına seçilmiştir.[42]

Celal Nuri'nin annesi Nefise Hanım ise Arnavutluk'ta "Dino" unvanıyla meşhur aileye mensuptur.[43] Nefise Hanım'ın babası meşhur *Mesnevi* mütercimi ve şarihi Âbidin Paşa 1880-1884 yılları arasında Adana'da valilik yapmış,[44] bu yıllarda Adana'da merkez mutasarrıfı olan Mustafa Nuri Bey, Nefise Hanım'la evlenmiştir. Mustafa Nuri Bey aynı yılın sonlarında Gelibolu mutasarrıflığına tayın edilmiş ve Celal Nuri de burada doğmuştur. Celal Nuri'nin çocukluğu babasının mutasarrıf ve vali muavini olarak görev yaptığı Gelibolu, Sakız, Midilli ve Canik'te geçmiştir.

2.2. Öğrenim Hayatı

Celal Nuri, babasının varlıklı ve yüksek rütbeli bir devlet memuru olması sayesinde rahat ve mutlu bir çocukluk hayatı yaşamıştır. Hususi hoca, dadı ve hizmetçiler arasında geçen bu çocukluk yıllarında karakterinin şekillenmesinde babasının büyük bir rolü olmuştur. Görevi sebebiyle farklı şehirlerde bulunan Mustafa Nuri Bey, oğlunu on iki yaşına kadar düzenli bir mektepte okutamamış, fakat tuttuğu hususi hocalar ve kendi gayretleriyle onu yetiştirmeye çalışmıştır. On iki yaşına geldiğinde Celal Nuri'nin, Galatasaray Lisesi'nin orta kısmındaki programı takip edebilecek bir seviyeye geldiği görülmektedir. Giridî'nin verdiği bu bilgilere rağmen Haydar Kemâl, Celal Nuri'nin ilköğrenimini, babasının memuriyetleri esnasında taşra mekteplerinde tamamladığını söylemektedir.

Celal Nuri 1894 yılında Galatasaray Lisesi'nin orta kısmına yatılı olarak girmiş; zeki, çalışkan ve aktif bir kişiliği ile Galatasaray Sultânisi'nde okurken hocalarının dikkatini çekmiştir. Galatasaray Lisesi'nden mezuniyeti ile ilgili bilgiler çelişkilidir. Giridî, onun bu lisedeki tahsilini parlak bir surette bitirdiğini yazmakla beraber, Haydar Kemâl, Galatasaray Lisesi'nden diplomasının bulunmadığını

---

[42] Giridî, **Celal Nuri Bey ve Cezri Fikirleri**, s. 5.

[43] H. Kemâl, **Tarih-i İstikbal Münasebetiyle**, s. 9.

[44] İskender Pala, "Abidin Paşa", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. I, İstanbul 1998, s. 310.

belirtir: "İlk eğitimini babasının memuriyeti esnasında taşra mekteplerinde ve Galatasaray Sultanisi'nde görmüş ise de bulunduğu mekteplerden "şahadetnamesi" yoktur."[45] Celal Nuri, Galatasaray'dan sonra 19 yaşında (1901) Hukuk Mektebi'ne girmiş[46] ve bir taraftan Hukuk Mektebi'ne, bir taraftan da Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Hariciye Kalemi'ne devam etmiştir. Celal Nuri, bu görevi dolayısıyla Fransızcayı çok iyi öğrenmiştir.[47] Gerek Galatasaray Lisesi'nde ve gerekse daha sonra devam ettiği Hariciye Kalemi'nde geliştirdiği Fransızcasıyla bir taraftan dönemin önde gelen edebiyat ve sanat eserlerini takip etme, diğer yandan da Batı'daki gelişmeleri yakından izleme imkânı bulmuştur. Bu dönemde Spencer, Büchner, Darwin ve Ernest Renan'ı büyük bir aşk ile defalarca okuduğu hatta ezberlediği bilinmektedir.[48]

2.3. Çalışma Hayatı

Hukuk Mektebi'nde okurken aynı zamanda Hariciye Nezareti'nde çalışan Celal Nuri'nin diplomatlık konusunda pek ümitli olmadığını Haydar Kemal bize aktarmaktadır: "Celal Nuri Bey tam manasıyla açık kalpli bir gençtir. Hâlbuki düşündüğünü söylemek değil, söylediğini düşünmek lazım gelen diplomatlık gibi bir mesleği mizacına uygun görmemiştir."[49] Öğrenimini tamamladıktan sonra çalışma hayatına avukat olarak başlayan Celal Nuri sahip olduğu iyi derecedeki hukuk bilgisi ve düzgün, açık ve sürükleyici hitabeti ile avukatlıkta başarılı olsa da bunu da mizacına uymadığı gerekçesiyle terk etmiş, kendisine meslek olarak gazetecilik ve yazarlığı seçmiştir.[50]

Öğrenciliğinin son yıllarında İstanbul'un mahalli basınında Tarık Celal müstear ismiyle çeşitli yazılar yazan Celal Nuri'nin gazeteciliğe resmen başladığı

---

45 H. Kemâl, **Tarih-i İstikbal Münasebetiyle,** s. 1.

46 Uyanık, **Siyasi Düşünce Tarihimizde Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri İleri,** s. 9.

47 H. Kemâl, **Tarih-i İstikbal Münasebetiyle**, s. 11.

48 Celal Nuri, "Gençlik ve Politika" **Âti,** nr. 286, 23 T.evel 1334/1918, s. 2'den nakleden: Celal Nuri İleri, **Dil ve Edebiyat Yazıları**, haz. Recep Duymaz, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1995, s. 18.

49 H. Kemâl, **Tarih-i İstikbal Münasebetiyle,** s.11.

50 I. Dönem T.B.M.M.'ne seçildiği zaman kendisinin verdiği, T.B.M.M. Azasının Tercüme-i hal Kâğıdı 180'de seçimden evvelki iş durumu kısmına muharrirlik mesleğini yazmıştır; bkz. Necati Aksanyar, **Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri,** s. 26.

tarih 13 Nisan 1909'dur (31 Mart 1325). [51] Bu tarihten hemen sonra Celal Nuri, Ebuzziya Tevfik ile birlikte *Courrier d'Orient* (Şark Postası) adında Fransızca bir gazete çıkarır.[52] *Yeni Osmanlılar Tarihi*'nin yazarı Ebüzziya Tevfik'le birlikte çıkardığı bu gazetenin dili Fransızcadır. Celal Nuri, bu gazetedeki yazılarında fikir hürriyetini müdafaa etmek, II. Abdülhamit idaresini tenkit etmek, Avrupa'ya karşı Osmanlı ve İslâm hukukunu savunmak gibi konular üzerinde yoğunlaşır.[53]

Gazetede Yahudilik lehine yazılar yazılması üzerine bir müddet sonra Ebüzziya Tevfik gazeteden ayrılır. Celal Nuri yalnız kalır. Yeni Yahudi ortaklarla birlikte gazetenin adı *Le Jeune Turc* (*Jön Türk*) şeklinde değiştirilir. Celal Nuri'nin bu gazetede bin beş yüzü aşkın makalesinin bulunduğu belirtilmektedir.[54] Bu makalelerde yukarıda zikredilen konuların yanında Rusya aleyhtarlığı, memleketimize zarar veren yabancı sarrafların yaptıkları zulümler, İslâm birliği fikrinin müdafaası ve İtalya'nın memleketimizle ilgili gizli emelleri açıktan açığa işlenir. Bu gazetedeki faaliyetine, Eylül 1911'e kadar devam eden Celal Nuri *Le Jeune Turc* şirketindeki bazı Musevilerin, hisselerini Siyonist cemaatine satmaları üzerine, Saltanat'ın ve İslâm'ın haklarını müdafaa eden bir kalemin, Siyonistlerle ortak yayın yapmasındaki tersliği görerek bu yayın organından ayrılır ve gazeteyi Ahmed Agayef (Ağaoğlu) Bey'e bırakır.[55]

1911 yılında Selânik'teki İttihat ve Terakki Kongresi'ne delege olarak katılır ve bir muhtıra sunar.[56] Celal Nuri aynı yıl edebiyata merak sararak *Cauchemar* adıyla bir Fransızca roman kaleme alır.[57] Abdullah Cevdet bu romana bir tanıtım yazısı yazar ve Celal Nuri'den övgüyle bahseder. Bundan sonra Celal Nuri, *İctihad* kadrosuna dahil olur.

---

[51] H. Kemâl, **Tarih-i İstikbal Münasebetiyle,** s. 10.

[52] H. Kemâl, **Tarih-i İstikbal Münasebetiyle,** s. 11.

[53] H. Kemâl, **Tarih-i İstikbal Münasebetiyle,** s. 12.

[54] H. Kemâl, **Tarih-i İstikbal Münasebetiyle,** s. 12.

[55] H. Kemâl, **Tarih-i İstikbal Münasebetiyle,** s. 14.

[56] Celal Nuri, **1327 Senesinde Selânik'te Mün'akid İttihat ve Terakki Kongresi'ne Celal Nuri Bey Tarafından Takdim Kılınan Muhtıradır,** İstanbul 1327/1911, 59 s.

[57] Celal Nuri, **Cauchemar,** İstanbul 1911.

1912 yılında Celal Nuri'nin hummalı bir yayın faaliyetine girdiği görülmektedir. *Tanin* ve *Hak* gazeteleri ile *İctihad* mecmuasında makaleler yazmaya başlar.[58] Bu yazılarında *Mecelle*'nin yetersizliğini, dinin dünyevi hükümleri ile vicdani hükümlerinin ayrılması gerektiğini ileri süren Celal Nuri, bu makaleleri daha sonra *İttihad-ı İslâm*[59] adlı kitabında bir bölüm olarak yayınlamıştır. Abdullah Cevdet'le olan münasebetleri, Celal Nuri'nin bundan sonraki fikir hayatı üzerinde derin izler bırakmıştır. Her ikisinin de temel felsefeleri ve etkilendikleri Batılı yazarların aynı olması dikkat çeken bir husustur. Celal Nuri kısa sürede *İctihad* çevresinin iltifatını kazanır. Bu sıralarda bu yazılarından yaptığı seçmeleri kitap şeklinde yayınlamaya başlar. *Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukuk-ı Düvel*[60] bu yolla yayınladığı kitapların ilkidir. *Mukadderat-ı Tarihiye, Tarih-i Tedenniyât-i Osmaniye, Tarih-i İstikbal, İttihad-ı İslâm* ve *Kadınlarımız* isimli kitaplarını 1912 yılı başından 1913 yılı sonuna kadar yayınlamıştır.

1912 yılında kendisinde hep var olan bir seyahat arzusunu hayata geçiren Celal Nuri, Rusya ve İskandinavya'ya bir seyahat yapar. Daha sonra bu seyahatiyle ilgili intibalarını *Şimal Hatıraları* adıyla bir kitapta yayınlamıştır.[61] 1913 yılında ilk Türk yazarı olarak Kuzey Kutbu'na gitmiş ve bu seyahatiyle ilgili izlenimlerini *Kutup Musahabeleri* adıyla kitaplaştırmıştır.[62]

1914 yılının başlarında Abdullah Cevdet ve arkadaşları ile giriştiği, Avrupa'dan neyi, nasıl almak gerektiği ve Avrupa'ya karşı duyulacak husumet ve muhabbetin ölçüleri "Şime-i Muhabbet" mi "Şime-i Husumet" mi konusundaki fikir tartışmaları nedeniyle *İctihad* gazetesinden ayrılır.[63] Celal Nuri *İctihad*'tan ayrıldıktan kısa bir süre sonra kendi yayın kadrosuyla *Hürriyet-i Fikriye* adıyla bir dergi çıkarmaya başlar. Bu derginin ilk sayısından itibaren Abdullah Cevdet ve

---

58 Celal Nuri, **Dil ve Edebiyat Yazıları**, s. 22.

59 Celal Nuri, **İttihad-ı İslâm,** İstanbul 1331/1915 s. 14.

60 Celal Nuri, **Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukuk-u Düvel**, İstanbul 1330 /1914, 191 s.

61 Celal Nuri, **Şimal Hatıraları,** İstanbul 1330/1914.

62 Celal Nuri, **Kutup Musahabeleri**, İstanbul 1331/1915.

63 Buzpınar, "Celal Nuri ve Abdullah Cevdet'in Avrupa Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme", sy. 19, s. 152.

İctihad grubuna şiddetli hücumlarda bulunur.[64] 1914'te iki ay kadar süren bir Amerika seyahatine çıkan Celal Nuri, bu seyahati esnasında dergiye yazı göndermeyi de ihmal etmez. Bu yazılarında oradaki serbest teşebbüs ruhundan etkilenerek, İslâmiyet'in bunu desteklediğini anlatır.[65] Celal Nuri 1915 yılında *İttihad-ı İslâm ve Almanya* adlı eserini yayınlar.[66] Bu kitapta Enver Paşa'nın çabaları sonucu Osmanlı'nın Almanya ile yaptığı ittifakı destekler mahiyette konuları işler: "Almanya ve İslâm Âlemi, gelecekte, özgürlükleri için hayat mücadelesi edeceklerine, birbirlerinin haklarını eşit bir şekilde korumak için anlaşabilirler."[67] Celal Nuri, bu tür sözlerle Enver Paşa'nın politikalarını savunduğunu göstermiştir.

1916 yılının ortalarında *İkdam* gazetesinin başyazarlığına getirilen Celal Nuri, *İkdam* başyazarlığına devam ederken (I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllar) bir yandan da *Edebiyat-ı Umumiye* dergisini yayınlamaya başlamıştır. Derginin müdürü Celal Nuri'nin yakın arkadaşı olan Giridî Ahmet Sâki'dir. Bu dergide yazdığı yazılar, kendisi üzerinde tesiri görülen Fransız yazarların, özellikle Gustave Le Bon, Taine, Montesguie'nun görüşlerini yansıtır.[68]

1 Ocak 1918'de fikrî ve ilmî enerjisini üzerinde toplayacağı *Âti* gazetesini çıkarmaya başlar. *Âti* gazetesi çıkmaya başladığında Celal Nuri artık şöhretli bir yazar, tecrübeli bir gazeteci ve usta bir polemikçidir. Celal Nuri bu gazetenin çıkmaya başladığı yılı, tarihin yeni bir döneminin başladığı yıl olarak belirtir ve millet olarak çok çalışmamız gerektiğini vurgular. Gazetede Mondros Mütarekesi'nden (30 Ekim 1918) sonra İstanbul'da kurulan hükümetleri yeterince cesur olmamak ve haklarımızı İtilaf Devletleri karşısında savunamamakla tenkit eder.[69] 394 sayısına kadar *Âti* ismiyle yayına devam eden gazete, bu şiddetli tenkitler sebebiyle kapatılır ve ismi değiştirilir. *Âti*'nin kapatılıp isim değiştirmesine sebep olur. *Ati* gazetesi 10 Şubat 1335 (1919) tarihli 393. sayısında yayımlanan "Matbuata

---

64 Celal Nuri, **Dil ve Edebiyat Yazıları**, s. 23; Aksanyar, **Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri**, s. 4.

65 Aksanyar, **Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri**, s. 41.

66 Celal Nuri, **İttihad-ı İslam ve Almanya**, İstanbul, 1331/1915, 64 s.

67 Celal Nuri, **İttihad-ı İslam ve Almanya**, s. 32.

68 Aksanyar, **Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri**, s. 43.

69 Celal Nuri, **Dil ve Edebiyat Yazıları**, s. 24.

Kelepçe Vuruluyor" başlıklı imzasız bir yazı ve Celal Nuri'nin Sadrazam Ahmet Paşa kabinesini tenkit eden başyazısı sebebiyle aynı gün süresiz olarak kapatılmışsa da ertesi günden itibaren *İleri* adıyla çıkmaya başlamıştır.[70]

11 Şubat 1919 tarihli "İtilaf ve Hürriyet Hükümeti" başlıklı yazısında İttihat ve Terakki, İzzet Paşa ve o günlerde iktidarda bulunan Tevfik Paşa hükümetlerini tenkit ettikten sonra sözü Hürriyet ve İtilaf Fırkasına getiren Celal Nuri onu da yeterli bulmadığını belirtir ve o günlerde Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın umumi kâtibi olan Ali Kemal'le aralarında şiddetli bir tartışma başlar. İki şöhretli kalem arasındaki bu polemik, hükümetin Ali Kemal'den yana tavır alması sonucu, Celal Nuri'nin aleyhine sonuçlanır ve Roma'ya sürgün edilmesine sebep olur.[71]

20 Mart 1919'da Roma'ya sürgüne gönderilen Celal Nuri, Ali Kemal'in dâhiliye vekilliğinden ayrılması üzerine 4 ay 4 gün kaldığı Roma'dan 24 Temmuz 1919'da İstanbul'a döner.[72] Roma sürgünlüğü, Celal Nuri'nin fikir çizgisinde değişmelere sebep olmuştur. Sürgünlüğü sırasında ve sürgünden sonraki yazılarında "millet" kavramı üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

2.4. Siyaset Hayatı

22 Kasım 1919'da Gelibolu mebusu olarak seçilen Celal Nuri'nin 1935 yılına kadar devam edecek siyasi hayatı da böylece başlamış olur.[73] Celal Nuri, milletvekili seçilmesinden sonra da dış politika, Milli Mücadele döneminde "manda meselesi" gibi çeşitli konularda makaleler yazmaya devam etmiştir. 23 Mart 1920 tarihinde (İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesi esnasında) *İleri* gazetesi dört gün kapatılır ve Celal Nuri tutuklanıp 27 Mart 1920'de Malta'ya sürgün edilir.[74] Malta'da bulunduğu yıllarda yazı hayatına devam eden Celal Nuri 3 Kasım 1921'de İstanbul'a döner. Celal Nuri İstanbul'a dönünce birçok arkadaşının Milli Mücadele'yi desteklemek için Anadolu'ya geçtiğini görür. Kendisi de birkaç gün

---

70 Duymaz, "İleri" **TDV İslam Ansiklopedisi,** c. XXII, İstanbul 2000, s. 86.

71 Celal Nuri, **Dil ve Edebiyat Yazıları**, s. 25.

72 Uyanık, **Siyasi Düşünce Tarihimizde Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri İleri**, s. 11.

73 Duymaz, "Celal Nuri İleri", **TDV İslam Ansiklopedisi,** c. VII, İstanbul 1999, s. 243.

74 Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, c. II, İstanbul 1970, s. 118- 119.

sonra Ankara'ya hareket eder ve 30 Kasım 1921'de İstanbul mebusu Numan Efendi ile birlikte Büyük Millet Meclisi'ne Gelibolu mebusu olarak takdim edilir. Gelibolu mebusu sıfatıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girince artık fiilen Milli Mücadele'ye dahil olan Celal Nuri, bir taraftan da İstanbul'da çıkmakta olan *İleri*'ye makaleler göndermeye devam eder.[75]

10 Şubat 1922'de Kanun-i Esasi Encümeni Reisliğine seçilen Celal Nuri 12 Eylül 1922'de İzmir'e gider ve Milli Mücadele'nin zafer heyecanını İzmir'den gazetesine gönderdiği yazılarında anlatır. 9 Haziran 1923'de yapılan genel seçimlerde Celal Nuri Müdafaa-i Hukuk Grubu listesinden Gelibolu mebusluğuna tekrar seçilir.

Türk Ordusu'nun 9 Eylül 1922 zaferi üzerine İstanbul'dan kaçan Rum ve Ermeniler Lozan Anlaşması'ndan sonra yasal olmayan yollarla İstanbul'a dönmeye başlamışlardır. Bunların dönmelerine kolaylık sağlayan devlet memurlarının bulunduğuna dair basında çıkan dedikodular büyüyünce, hükümet, bir Tahkikat Heyeti kurar ve meseleyi inceletir.[76] Celal Nuri, Tahkikat Heyeti'nin hazırladığı rapordan cesaret alarak konunun üzerine gider ve "Mebusların Masuniyeti" adlı makalesiyle bu meseleyi ele alır ve mebusların suçlu olabileceklerini sanmamakla beraber, derhal Meclis'ten dokunulmazlıklarının kaldırılmasını talep etmelerini ve mahkeme huzurunda yargılanıp temize çıkmalarını ister.[77]

Bütün bu yayınlar, raporda isimleri geçen mebusları çok kızdırmıştır. Bunlardan biri olan Kılıç Ali, arkadaşı Rauf Bey'le birlikte 30 Temmuz 1924 günü *İleri* gazetesini basarak tabancasının kabzasıyla Celal Nuri'yi başından yaralar. Gazete ertesi gün olayı manşetten verir: "Dün akşam Ayıntab mebusu Kılıç Ali Bey idaremizde Celal Nuri Bey'i cerh etmiştir."[78] Bu olayın gelişim sürecinde 21 Mayıs 1924'te İçişleri Bakanı Ferit [Tek] Bey istifa etmiş, Celal Nuri'nin dövülme olayı Türk basınında önemli bir yankı bulmuş ve haftalarca bu konuyla ilgili yazılar

---

[75] Celal Nuri, **Türk İnkılabı,** haz. Recep Duymaz, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000, s. 19.

[76] Tahkikat heyeti ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Celal Nuri, **Dil ve Edebiyat Yazıları,** s. 31.

[77] Celal Nuri, **Dil ve Edebiyat Yazıları**, s. 31-32.

[78] Celal Nuri, **Dil ve Edebiyat Yazıları**, s. 32.

yayınlanmıştır.[79] Bu olaydan sonra *İleri* gazetesinde Celal Nuri'nin yazılarına pek az rastlanmaktadır;[80] nihayetinde gazete 1 Aralık 1924 tarihinde kapanır.

İleri gazetesi kapandıktan sonra Celal Nuri gazeteciliğe veda eder ve 1928 yılına kadar herhangi bir gazetede yazı yayınlamaz. Bu süre içinde *Türk İnkılâbı* adlı hacimli eserini çıkaran Celal Nuri 1928'de yeni şekliyle çıkmaya başlayan *İkdam* gazetesiyle tekrar gazeteciliğe döner. Bu gazetedeki ilk yazısı 26 Mart 1928'de çıkar. İlk yazısının başlığı "Cenevre Gölünün Dalgaları Karşısında Beşeriyet" şeklindedir. 1 Ocak 1929 tarihinden itibaren *İkdam* gazetesinin Latin harfleriyle çıkmaya başlaması üzerine *İkdam*'da bu defa "Kıraat Sayfası" düzenleyen Celal Nuri büyük harflerle basılan, kısa kısa fikra ve hikâyelerden oluşan bu sayfadaki metinlerle, yeni alfabeyi sevdirmek ve okumayı kolayca öğretmek amacını güder. Celal Nuri'nin bu gazetede 1928 başlarından 1929 sonlarına kadar 549 makalesi yayınlanmıştır.[81] 26 Ekim 1929 tarihinde *İkdam* gazetesindeki yazılarına son verir ve 28 Kasım 1929 tarihinde de gazete kapanır.

Celal Nuri 1927 ve 1932 yıllarında yapılan seçimlerde yine Gelibolu'dan milletvekili seçilerek Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girmiştir. 21 Haziran 1934'te Soyadı Kanunu çıkınca gazetesi *İleri*'nin adını kendisine soyadı olarak seçen Celal Nuri, 2 Kasım 1938'de İstanbul'da vefat etmiş ve Rumelihisarı'ndaki aile mezarlığına defnedilmiştir.[82]

2.5. Şahsiyeti

Celal Nuri'nin şahsiyetini tanımamıza yardımcı olabilecek en önemli kaynak, yakın arkadaşı Giridî Ahmet Sâki Bey'in yazdığı *Celal Nuri Bey'in Cezrî Fikirleri* isimli kitabıdır. Abartılı bir üsluba sahip olsa da Giridî'nin verdiği bilgilerin kaynağının bizzat Celal Nuri olması onun bu eserini daha değerli kılmaktadır. Giridî de uzun yılların dostluğuna dayanan müşahedelerini ve kanaatlerini bu kitapta yazdığını ifade etmektedir.[83] Giridî, Celal Nuri'nin çocukluğunu şöyle anlatmaktadır:

---

[79] Uyanık, **Siyasi Düşünce Tarihimizde Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri İleri,** s. 13.

[80] Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,** s. 407.

[81] Bağlama, **Celal Nuri ve Görüşleri,** s. 236.

[82] Celal Nuri, **Dil ve Edebiyat Yazıları,** s. 35.

[83] Giridî, **Celal Nuri Bey,** s. 3.

"Celal, feraset fışkıran cevval dimağıyla tuhaf tuhaf oyunlar icat ve hane-i pederi sürur ve neşete gark eder, azminde metin, hatta inatçı, ebeveynine karşı samimi, akran ve emsaline daima mütebessim, daima musamahakar, çocukça oyunlarında belki de fazla bir surette ciddi, çok kalem kırar, dersini çabuk öğrenir, rahat durmaz, kabına sığmaz, yaramaz pek yaramaz bir çocuk imiş."[84]

Daha beş yaşında iken özel ders aldığı ihtiyar öğretmenini, kendisine karalama şeyleri yazdıracağına, daha büyük dersler göstermesi için uyarmış böylece gereksiz bilgileri yazdırmaktan hocasını vazgeçirmiştir. Okumayı seven bir yapıya sahip olan Celal Nuri azmettiği bir şeyi elde etmeyi bir hayat düsturu olarak benimsemiştir.[85] O, devamlı güler yüzlü, nüktedar, tevazu sahibi, bazen ifrat derecesinde, kimseye kızıp kötü söz söylemeyen terbiyeli biridir:

"Çabuk yemek yer ve yürür, az uyur, erken yatar, tatlı ve kahveyi sever. Itriyattan pek hoşlanmaz. Zinde vücutlu, orta boylu, biraz kesirü'l-basar, yakışıklı, beyaz tenli, ziyadece kıllı, daha şimdiden saçlarına beyaz karışmış, göğsü geniş, bünyesi sağlam, azası mütenasip ve narin, müdevver çehreli, ela gözlü, hevaiyattan, alayişten ve tantanadan müteneffir, adab-ı terbiye-i milliyemize, garp hüsn-i muaşaretine bütün gavâmızıyla vakıf, kibirsiz, merhameti galip perestşikar-ı intizam bir zattır."[86]

Giridî'nin ifadesine göre Celal Nuri kuvvetli bir hafızaya sahiptir: "Ona beş sene önceki okuduğu ikinci derece ehemmiyetli bir vakayı sorunuz kitaptan okuyor gibi tafsilatını verir.[87] Celal Nuri, iyi derecede Fransızca bildiğini, Fransızca düşündüğünü ve hatta uykusunda Fransızca sayıkladığını ifade etmektedir. I. Dönem T.B.M.M.'ne verdiği tercüme-i hal kâğıdında İngilizce ve Yunancayı da bildiği diller arasında kaydetmektedir.[88]

3. Celal Nuri'nin Eserleri

Oldukça velut bir yazar olan Celal Nuri, otuzun üzerinde kitap kaleme almış, çeşitli dergi ve gazetelerde binlerce makalesi yayınlanmıştır. Hilmi Ziya Ülken'e göre Celal Nuri'nin eserlerinin çoğu orta halk seviyesindedir ve kısa zamanda pek

---

84 Giridî, **Celal Nuri Bey**, s. 5.

85 Giridi, **Celal Nuri Bey**, s. 5- 6.

86 Giridî, **Celal Nuri Bey**, s. 9.

87 Giridî, **Celal Nuri Bey**, s. 10.

88 Aksanyar, **Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri**, s. 33.

çok konuya dokunan yayınlar yapsa da yayınlarının çoğu yüzeysel kalmıştır.[89] Aşağıda Celal Nuri'nin kitapları yayın tarihine göre sıralanarak içerikleri hakkında kısaca bilgi verilecektir.

3.1. Kitapları

1. *1327 Senesinde Selanik'te Mün'akid İttihat ve Terakki Kongresi'ne Celal Nuri Bey Tarafından Takdim Kılınan Muhtıradır*

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarda olduğu, fakat problemlere radikal çözümler üretemediği, hadiselerin seyrinin muhalefet lehine geliştiği, Balkanlar ve Trablusgarb'ta karışıklıkların hüküm sürdüğü bir dönmede toplanan İttihat ve Terakki Kongresi'ne Celal Nuri'nin yazdığı uzunca bir muhtıradır. Celal Nuri bu çalışmasında, Jöntürk Hükümeti'nin vazifelerini, devletin içinde bulunduğu durumu, İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya'nın Osmanlı Devleti ve toprakları üzerindeki emellerini inceleyerek gayrimüslim unsurlar, Batılılaşmamız ve hükümetin dayanması gereken hususlar üzerinde durmaktadır.

2. *Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukuk-ı Düvel* [90]

Celal Nuri Galatasaray'dan sonra hukuk tahsil etmiş, bir süre de avukatlık mesleğini icra etmiştir. Onun gazetelerde ve dergilerde hukuka dair pek çok makalesi yayınlanmıştır. Bu kitap iki yazısı hariç *Tanin* gazetesinde yazdığı hukukla ilgili makalelerinden oluşmuştur. Celal Nuri, Amerika ve Avrupa'nın, biri kendi aralarında, diğeri kendinden olmayan milletlere karşı iki tür hukuk uyguladıklarını, onların muteber olan hukuk-ı düvelin, yarı medeni sayılan Osmanlı gibi devletlere uygulanmasının caiz olmadığı görüşlerini ret ve tenkit için bu eseri kaleme aldığını söyler. Celal Nuri, bu kitabında İngiliz hukukçu James Lourimer'in devletleri; medeni, yarı medeni ve vahşi devletler olmak üzere taksim edişine dikkat çekerek bu tutumunu eleştirir.[91]

---

89 Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi** s. 399.

90 Celal Nuri, **Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukuk-ı Düvel,** İstanbul 1330/1914. 191 s.

91 Celal Nuri, **Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukuku Düvel,** s. 4.

3. *Şimal Hatıraları* [92]

Celal Nuri, 1912 yılında Rusya ve Kuzey Avrupa ülkelerine (İsveç, Norveç, Finlandiya ve Danimarka) yaptığı seyahatler esnasında tuttuğu notları sonradan *Şimal Hatıraları* ismiyle kitaplaştırmıştır.[93] Celal Nuri, bu kitapta Rusya ile yakından ilgilenmesine sebep olarak; Rusya'nın bize pek yakın olması, hızla ilerlemesi, pek çok unsuru bir ahenk içinde idare edebilmesi ve son zamanlarda Batılı bir cemiyet haline gelmesini örnek gösterir. Dolayısıyla ona göre, bu memlekette bizim için örnek alınabilecek pek çok şey bulunabilir. Rusya'nın anâsır-ı muhtelifeyi bir arada tutabilmesinin bir sebebi de, onlar üzerinde uyguladığı asimilasyon, Ruslaştırma politikalarıdır. Fakat Celal Nuri, bu Ruslaştırma politikasının çok yakın bir gelecekte Rusya'nın süratle ilerlemesine imkân sağlayacağını veya bu anasır-ı milliye meselesinin Rusya'nın dağılmasına zemin hazırlayacağını öngörmektedir ki, seksenli yılların sonunda dünya, Celal Nuri'nin görüşünün tecellisine şahit olmuştur.

Şimal Türkleri diye bahsettiği Tatar Türklerinin maddi seviyelerinin bizimkilerden üstün olduğunu, Rus zulmüne rağmen Tatarların mevcudiyeti milliyetlerini koruyabildiklerini ifade eden Celal Nuri, Şimal ülkelerinden ve Rusya'dan sitayişle bahsetmekte birilerini örnek alacak isek bunların Batılılar değil, Şimal ülkeleri olması lazım geldiğini belirtmektedir.[94]

4. *Havaic-i Kanuniyemiz*[95]

Bu kitap Celal Nuri'nin, *İctihad* mecmuasında yayınladığı hukukla ilgili makalelerinin toplanmasından meydana gelmiştir. Kitapta, milletleri kanunlarla ihya etmenin mümkün olduğu, halkın psikolojik ihtiyaçlarına uymayan kanunlara, zamanla halk tarafından itaatsizlik söz konusu olabileceği, mahalli idarelerin yeniden tesis edilmesi gerektiği, adliye ve muhakeme usullerinin değiştirilmesine lüzum duyduğu konuları anlatılmaktadır. Dertlerden ve sıkıntılardan kurtulmanın yolu olarak; yeni içtihatlar, yeni fıkıh ve yeni bir gaye-i emele ihtiyacın olduğu belirtilmektedir.[96]

---

92 Celal Nuri, **Şimal Hatıraları,** İstanbul 1330/1914. 128 s.

93 Bağlama, **Celal Nuri ve Görüşleri,** s. 238.

94 Celal Nuri, **Şimal Hatıraları,** s. 25.

95 Celal Nuri, **Havaic-i Kanuniyemiz,** İstanbul 1331/1915. 118 s.

96 Bağlama, **Celal Nuri ve Görüşleri,** s. 239.

5. *Kadınlarımız* [97]

Kadınlar konusunda pek çok makale kaleme alan Celal Nuri'nin bu eseri kadının toplumdaki sosyal ve hukuki durumunu inceleyen bir eserdir. Celal Nuri'ye göre kadın Osmanlı toplumunda ikinci plana itilmiştir. Ona göre bunun sebebi İslâm dini değil bizim Müslümanlık anlayışımızdır. Bu eserde kadının erken yaşta evlenmesine, çok evliliğe, resmi memur önünde kıyılmayan nikâhlara şiddetle karşı çıkmaktadır. Örtünmeye karşı olmamakla birlikte, kadınların o dönemdeki örtünme biçimini eleştirmektedir. Kadın meselesinin yoğun bir şekilde tartışıldığı Batıcılar, Türkçüler ve İslâmcılar arasında Batıcılar sınıfında yer alan Celal Nuri, bu eserinde İslâmcıların fikirlerini reddeden görüşler ileri sürmeye gayret etmiştir. [98]

6. *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye, Mukadderat-ı Tarihiye* [99]

Bu eser, *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye* ile ona zeyl olarak yazılan *Mukadderat-ı Tarihiye* adlarındaki iki ayrı eserin birleştirilmesi ile meydana gelmiş, Celal Nuri'nin en hacimli kitaplarındandır. Kitap, Osmanlı Devleti'nin gerileme ve çöküşünün altında yatan sebepleri uzun uzun tahlil ettikten sonra, ilerlemek için ne yapılması lazım geldiğine de misaller vererek çözümler üretmektedir.[100]

7. *İttihad-ı İslâm* [101]

Celal Nuri, 1915 yılında öteden beri ehemmiyet verdiği ve üzerinde durduğu "İslâm Birliği" ile ilgili olarak bu kitabı yazar. Eserinde bu idealini detaylı bir şekilde ele alan Celal Nuri, "en büyük gaye-i emeli ve en nezih matlabı" olarak anlattığı İttihad-ı İslâm konusu üzerinde büyük mesai sarf edenlerden birinin de kendisi olduğunu söyler. İslâmi esaslara ters düşmemek şartı ile milliyetçilik yapmanın hiçbir sakıncası olmadığını, İslâm dünyasını toparlamak mümkün olmadığına göre en azından Türk dünyasının siyasi bir güç olarak yapılanmasına çalışılmalıdır.[102] Fikir hürriyetinin eski bir aşığı olduğunu belirten Celal Nuri, İttihad-ı İslâm fikrinin

---

97 Celal Nuri, **Kadınlarımız,** İstanbul 1331/1915. 224 s.

98 Duymaz, "Celal Nuri İleri", s. 244.

99 Celal Nuri, **Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye, Mukadderatı Tarihiye,** İstanbul 1331/1915. 269 s.

100 Bağlama, **Celal Nuri ve Görüşleri**, s. 239.

101 Celal Nuri, **İttihad-ı İslam,** İstanbul 1331/1915. 128 s.

102 Celal Nuri, **İttihad-ı İslam**, s. 100-110.

Darwin nazariyesinden, Martin Luther'in görüşlerinden ve Fransız İnkılabı'nın esaslarından dünyaya ve insanlığa daha çok hizmet edeceğini ifade eder.

8. *Kutup Musahabeleri*[103]

Celal Nuri'nin ikinci seyahat eseridir. Almanya'dan Kuzey Kutbu'na yaptığı seyahat esnasında tuttuğu notlardan oluşmuştur. İlk notları, Berlin 1 Temmuz 1913 tarihlidir ve "Hiss-i Hicab" adını taşır. "Avdet" başlıklı son notu, 17 Ağustos 1913 tarihinde yazılmıştır. Gezip gördüğü yabancı yerleri son derece nizami ve sistemli bulmakla birlikte, "memleketimi, Avrupa'nın şaşalı bulvarlarına, saraylarına tercih ederim" demektedir.

9. *Tarih-i İstikbal-Mesail-i Fikriye*[104]

Celal Nuri, bu eserini yazma nedenini de şöyle açıklamaktadır: "Diğer eserlerimde fıkhın gerekli ıslahından bahsetmiş idim. Bu fasıl ile de İslâm'ın zorunlu olarak yenilenmesine dair olan mütâlaatımın cümlesini okuyucularıma arz etmiş oluyorum"[105] Celal Nuri, bu kitabında gelecekle ilgili kehanetlerde bulunur; felsefe, din, fen ve güzel sanatların gelecekleri konusundaki görüşlerini yazar. Ona göre, insanları hakikate ulaştırmanın tek vasıtası fendir. Din ise, tecrübeyle ulaşılması mümkün olmayan hakikatin varlığından bizi haberdar eden vasıtadır. Celal Nuri'ye göre felsefe, bir "hava oyunu" ve spekülasyondur. Spiritüalizm, materyalizm ve monizm üzerine de Ludwig Büchner'e sık sık atıflarda bulunarak izahlar getiren Celal Nuri, materyalizmin İslâm'la uyuşabileceği görüşündedir.

10. *Tarih-i İstikbal-Mesail-i Siyasiye*[106]

Celal Nuri, istikbal konusunu ele aldığı bu ikinci eserinde daha çok, İttihat ve Terakki'nin tarihi, hali ve istikbali üzerinde durur. İttihat ve Terakki'nin, esaslı bir teşkilata sahip olmadığını, onun bir ihtilal cemiyeti olduğunu iddia eder. Tarihi azim ve vazife yüklenen cemiyetin bu yükün altından kalkamayacağını belirtir. Celal Nuri, eserde aynı zamanda Türklüğün, Müslümanlığın ve Osmanlılığın istikbali üzerinde de durmakta Meşrutiyet'in ilanından sonra ortaya çıkan millet konusuyla yakından ilgilenmektedir.

---

[103] Celal Nuri, **Kutup Musahabeleri,** İstanbul 1331/1915. 196 s.

[104] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal-Mesail-i Fikriye**, İstanbul 1331/1915. 171 s.

[105] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 2.

[106] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal-Mesail-i Siyasiye**, İstanbul 1331/1915. 208 s.

11. *Tarih-i İstikbal-Mesail-i İctimaiye*[107]

Tarih-i İstikbal serisinin üçüncüsü olan bu kitapta Celal Nuri, ahlâkın geleceği, Ludwig Büchner, Max Nordau, Emile Faguet ve Gustave le Bon'un içtimaiyatla ilgili fikirleri, Yahudilik, Anarşizm ve siyaset ve kadının geleceği konuları üzerinde durmuştur. Ona göre, istikbalde başta eğitim ve çalışma hayatı olmak üzere, erkek ve kadın her alanda birbirine daha yakın olacak, içtimai haksızlıkların ortadan kalkmasıyla, gelecekte ahlak problemi de kendiliğinden hallolacaktır.

12. *İttihad-ı İslâm ve Almanya*

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine, İslâm Birliği fikri daha önem kazanmış ve Celal Nuri de bunu vurgulamak maksadıyla bu eserini kaleme almıştır. Kitapta genç ve zinde bir devlet olan Almanya'nın savaştan galip çıkması halinde, bundan İslâm âleminin de istifade edeceği ve esaret zincirlerini kıracağı ana fikri üzerinde durulmaktadır.

13. *Müslümanlara, Türklere Hakaret; Düşmanlara Riayet ve Muhabbet*[108]

Celal Nuri, 14 Ocak 1912 tarihli 38. sayısından itibaren *İctihad* mecmuasında yazmaya başlar. Bu mecmuada, hukukla ilgili pek çok makale yazan Celal Nuri, sonradan uzun tartışmalara sebep olan "Şime-i Husumet" adlı makalesini de bu mecmuada neşreder. Abdullah Cevdet'in "Şime-i Muhabbet"le bu makaleye cevap vermesinden sonra Celal Nuri, bir müdafaa olarak bu eseri kaleme alır. Avrupa medeniyetinin bütünüyle alınması veya onun yalnız bir kısmının benimsenmesi şeklinde de özetlenebilecek bu tartışma, dönemin aydınları arasında bir gruplaşmayla ve Celal Nuri'nin *İctihad*'tan ayrılmasıyla neticelenir.

14. *Hatemü'l Enbiya* [109]

Hz. Peygamber'in hayatını mevcut siyer geleneğinin dışında yeni bir usulle yazmaya çalışan Celal Nuri'nin bu kitabı dini alanda yazdığı eserlerden biridir. Ona göre Batılı tarihçiler, Hz. Peygamber'i, tarih nokta-i nazarından mağdur etmişlerdir. Hem Müslümanlar, hem de Batılılar, onun hayatını ya ifrat ya da tefrit noktalarından

---

[107] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal-Mesail-i İctimaiye**, İstanbul 1332/1916. 164 s.

[108] Celal Nuri, **Müslümanlara, Türklere Hakaret; Düşmanlara Riayet ve Muhabbet**, İstanbul 1332/1916. 32 s.

[109] Celal Nuri, **Hatemü'l Enbiya**, İstanbul 1332/1916. 326 s.

ele almıştır. Oysa o, samimiyet, belagat, diğergam olmak, asabiyet, şefik ve metanet sahibi olmak gibi şahsiyet özelliklerine sahip, tarihin idrak ettiği dâhilerin birincisidir.

15. *İlel-i Ahlâkiyemiz*[110]

Ahlâk konusuna çeşitli eserlerinde bölümler ayıran Celal Nuri, bu konuda da müstakil bir eser vermiştir. Ahlâkî bakımlardan sukut ettiğimiz tespitini yapan Celal Nuri, ahlâk anlayışımızın teşekkülü, zamanla bu anlayışın bozulması, bunun sebepleri ve yeniden sağlam bir ahlâkî münasebetler sistemine ulaşmamızın yolları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ahlâksızlığın esas sebebinin parasızlık olduğunu söyleyen Celal Nuri, para kazanma usullerini sıkı bir disiplin altına almamız gerektiğini belirtmektedir.

16. *Rum ve Bizans* [111]

Celal Nuri'nin tarih alanında yazdığı eserlerden biridir. Bu eserinde, Konstantiniye'nin fetihten önceki durumu ve fetih sebepleri işlenmiştir. Celal Nuri'ye göre Osmanlı tarih ve mukadderatının Rum milleti ile yakın bir alakası vardır. Osmanlı ve Rum milleti arasında, "alanın ne aldığının ve verenin ne verdiğinin anlaşılmadığı" bir alışveriş yaşanmıştır. Celal Nuri, bugünkü Yunan halkının, Sırp nesline mensup olduğunu ileri sürer. Konstantiniye'nin Fatih tarafından fethedilmediğini, ezilen Rum milleti tarafından teslim edildiğini de iddia eden Celal Nuri, Türklere Bizans etkisinden bahsederken de Türkleri Turani özellikten başka kalıba sokan iki özelliğin İslâmiyet ve Bizans olduğunu belirtir.

17. *Coğrafya-ı Tarih-î Mülk-i Rum*[112]

Kitabın hemen tamamında, meşhur coğrafya bilgini, Eliséé Reclus'a sık sık aftlarda bulunan Celal Nuri'ye göre tarih; zaman içinde bir coğrafya, coğrafya ise hal-i hazırda bir tarihtir. *Coğrafya-ı tarih* ise her ikisini cem eden bir terkiptir. Kitabın sonunda, Anadolu'nun Asya'dan mı, Avrupa'dan mı sayılması gerektiği konusundaki tartışmaya giren Celal Nuri, tarih boyunca mukadderatının hep aynı

---

[110] Celal Nuri, **İlel-i Ahlâkiyemiz**, İstanbul 1332 / 1916. 167 s.

[111] Celal Nuri, **Rum ve Bizans**, Konstantiniye 1917. 80 s.

[112] Celal Nuri, **Coğrafya-ı Tarih-i Mülk-i Rum**, Konstantiniye 1917. 94 s.

gittiği düşüncesiyle Anadolu'nun Avrupa'dan sayılması gerektiği sonucuna varır ve bu coğrafi birliğin onların siyasi birliğini de gerekli kıldığını ifade eder.

18. *Türkçemiz Mesail-i Hazıra Hakkında Musahabat*[113]

Celal Nuri, pek çok gazete ve mecmuada, bu arada *İkdam* ve sahibi olduğu *Edebiyat-ı Umumiye*'de dil ve edebiyat konularında pek çok yoğun tekliflerde bulunmuştur. Daha sonra bu yazılarını, *Türkçemiz* adıyla kitaplaştırmıştır. Ona göre memleket, filologlardan yoksundur; dilimizin gramer, lügat, imla ve alfabe konularındaki problemleri acilen ele alınarak çözümlenmeli; dil sadeleştirilmelidir. Celal Nuri, eserde yeni kelimelerin icadı ve üslup üzerine de görüşlerini ortaya koymuştur.

19. *Harpten Sonra Türkleri Yükseltelim*[114]

Celal Nuri'nin bu eseri, Birinci Dünya Savaşı'nın doğurduğu problemler ve bunların çözüm yollarına dairdir. Eserde savaşın ortaya çıkardığı problemlerden özellikle üç tanesinin son derece önemli olduğu belirtilir. Bu üç mesele; kadın, çocuk ve paradır. Devlet teşkilatının millet teşkilatına, onun da aile teşkilatına, ailenin sağlamlığının da fert ve kadının içtimai ve iktisadi kudretine dayandığını ifade eden Celal Nuri bir milletin yükselmesinin o milleti meydana getiren fertlerin kıymeti ile takdir olunacağı görüşündedir.

20. *İştirak Etmediğimiz Harekât*[115]

Bugünkü Avrupa medeniyetinin meydana gelmesinde rolü olan üç büyük hareketin, yani keşifler, Rönesans ve Reform'un tanıtıldığı eserde, Osmanlı tarihi ile bu olaylar arasında irtibat kurulur. Celal Nuri'ye göre, bizim tarihimiz son derece fakirdir ve en güçlü olduğumuz dönemlerde bile hemen yanı başında cereyan eden bu hadiselerden habersizdir. İstanbul'u fetheden ve Akdeniz'i kontrol altına alan Osmanlı, bilmeden Avrupa için keşif kapılarını açmıştır. Reform hareketinin Osmanlı'ya tek faydası, Haçlı Seferleri'nin durmasıdır. Bu üç hareketten faydalanmak için henüz vakit geçmiş değildir. Celal Nuri eğitim, din ve devlet idaresinde yapılacak yenileşme hareketlerinin bunu sağlayacağı kanaatindedir.

---

[113] Celal Nuri, **Türkçemiz, Mesail-i Hazıra Hakkında Musahabat**, İstanbul 1917. 120 s.

[114] Celal Nuri, **Harbden Sonra Türkleri Yükseltelim,** Konstantiniye 1917. 112 s.

[115] Celal Nuri, **İştirak Etmediğimiz Harekât**, İstanbul 1917. 76 s.

21. *Hanımefendinin Musahabeleri*[116]

Celal Nuri, Afife Fikret takma adıyla *Âti* gazetesinde de kadınlar üzerine yazılar yazmıştır. Bu yazıların tamamının başlığı "Hanımefendinin Musahabeleri" başlığını taşır. *Kadınlarımız* eserinden farklı olarak bu yazılarda daha ziyade, kadınların içinde bulundukları durum, kadınların çalışma hayatına katılması, eğitimleri, evlenme, aile huzursuzlukları ve boşanma gibi aktüel problemleri üzerinde durur.[117]

22. *Kara Tehlike* [118]

Celal Nuri, *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*'nda yazdığı makalelerde, Türk seciye-i milliyesini incelemeye çalışmıştır. Ona göre Türklere öteden beri cazip gelen iki coğrafya vardır: Çin ve Avrupa. Türklere buraları cazip kılan şey, medeniyet ve servetin buralarda toplanmış olmasıydı. Türklerin sanatkâr bir millet olmayışları ve topraklarının verimsiz oluşu da bunda önemli etkendi. Bu sebeple, yapılan istila hareketlerinde insanlar kılıçtan geçirilmiş, servetler yağma edilmiş, medeniyetler tahrip edilmiştir. Yüzyıllar süren bu hayat tarzı, Türk seciyesinin bir özelliği olmuştur.

Celal Nuri, Osmanlı'yı bu değerlendirmelerin dışında tutsa da, Türk ırkına yaptığı suçlamalar sebebiyle aydınlar arasında ve basında şiddetli itirazlara maruz kalır. 3 Hazıran 1917'de İstanbul gazetelerinde bir protestoname neşredilir. Celal Nuri'nin *Edebiyat-ı Umumiye*'si, iki ay süre ile kapatılır.[119] Bu hadiseden sonra, Ziya Gökalp'le Celal Nuri arasında karşılıklı sataşmalar yaşanır. Bu münakaşalara karşı müdafaa sebebiyle Celal Nuri, *Kara Tehlike* adlı eserini kaleme alır.

23. *Taç Giyen Millet* [120]

Bu kitap, Celal Nuri'nin saltanatın kaldırılmasından sonra tarih ve milliyet, devlet şekilleri, Tanzimat, Meşrutiyet ile milli hâkimiyetin mukayesesi, inkılâplar,

---

[116] Celal Nuri, **Hanımefendinin Musahabeleri**, Ati, nr. 2 -212, 2 Kanunisani 1334/1918.

[117] Bağlama, **Celal Nuri ve Görüşleri**, s. 243.

[118] Celal Nuri, **Kara Tehlike**, Dersaadet 1334/1918. 96 s.

[119] Bağlama, **Celal Nuri ve Görüşleri**, s. 243.

[120] Celal Nuri, **Taç Giyen Millet**, İstanbul, 1339/1923. 216 s.

eski ve yeni din telakkileri konularında yazdığı bir eserdir. Yeni kurulmakta olan milli hâkimiyet rejiminin İslâmiyet'e aykırı olmadığını ortaya koymak ve gelebilecek muhtemel tepkileri önlemek için bir dizi dini bilgiler veren Celal Nuri içtihat konularında ayrıntılara girer ve insanların din için değil dinin insanlar için lazım olduğunu ispatlamaya çalışır.

24. *Türk İnkılâbı* [121]

Celal Nuri Cumhuriyet'in ilanından sonra gerçekleştirilen ve modern Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne şekil veren inkılâpları, 1926 yılında yazdığı bu eserinde anlatmıştır. Eserde İnkılâbımızı anlamayı kolaylaştırdığı için, Hippolyte Taine'in metodu tercih edilmiş, değerlendirmeler ona göre yapılmıştır. Bu eserde medeniyet, Batılılaşmamız, dil, edebiyat, iktisat ve inkılâp fikirleri üzerinde durmuştur. Bu tarihe kadar basında çıkan haber, beyanat, makale ve konferans metinleriyle halka anlatılmaya çalışılan bu köklü değişiklikler, ilk kez bu kitapta tarih ve felsefe zeminlerine oturtularak ilmi bir metotla kitaplık çapta bir çalışmayla açıklanmış ve yorumlanmıştır. Bu özelliğiyle Türk İnkılâbı, Cumhuriyet devri fikir ve siyaset tarihimizin ilk kaynaklarından biridir.[122] Türk İnkılâbı bir neticedir. Şark Milletleri arsında yenileşmek ve Avrupalılaşmak lüzumunu ilk hisseden millet, Türklerdir. Türk İnkılabı olgunlaştıkça, bütün Müslüman ve Mecusi alemlerine de sirayet edecek ve onların da kurtulmalarına vesile olacaktır. Bunun yanı sıra milletimiz artık "umumi tekâmülâta" katılacak, böylece insanlığa da hizmet edecektir.[123]

25. *Vatandaşlık (Yurt Bilgisi)*[124]

Bu kitap Maarif Vekâleti tarafında 11 Haziran 1931 tarih ve altı numaralı karar ile ilkokul beşinci sınıflar için ders kitabı olarak kabul edilmiştir. Çocuklara inkılâpları sevdirmek amacıyla yazılan kitapta; vatan, millet, devlet, cumhuriyet, hükümet, meclis, vatandaşlık ve inkılâp ile ilgili bilgiler çocukların seviyesine uygun olarak verilmiştir.

26. *Devlet ve Meclis Hakkında Musahabeler*[125]

---

[121] Celal Nuri, **Türk İnkılâbı**, İstanbul 1926. 397 s.

[122] Celal Nuri, **Türk İnkılabı**, s. 8.

[123] Bağlama, **Celal Nuri ve Görüşleri**, s. 244.

[124] Celal Nuri, **Vatandaşlık (Yurt Bilgisi)**, İstanbul 1931.

[125] Celal Nuri, **Devlet ve Meclis Hakkında Musahabeler**, Ankara 1932.

1932 yılında yayınlanan bu eser, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin kurumlarına ve kanunlarına, meclis içerisinden bir mebusun bakışını ve değerlendirmelerini yansıtmaktadır. Kitapta; devlet, millet ve meclis konularına ağırlık verilmiştir. Celal Nuri, devleti felsefi ve tarihi olmak üzere iki tarzda incelemeye çalışmaktadır. Ona göre insanın terakkisi devletin de terakkisi demektir. Terakki eden insanların sayısı arttıkça Türkiye Cumhuriyeti mantıki ve tarihi bir suretle tekâmülünü hızlandırmış olacaktır. Eser, mebusların sorumlulukları, hali hazırdaki kanunlar ve çıkarılması gerekenler konularında da ayrıntılı bilgiler vermektedir.[126]

3.2. Makaleleri

İki bin beşyüzün üzerinde makale kaleme alan Celal Nuri'nin bu makalelerinin künyeleri, hakkında yapılan doktora tezlerinde kaydedilmiştir.[127] Biz burada sadece Celal Nuri'nin yazılarının yayınlandığı gazete ve mecmuaları kısaca tanıtmakla yetineceğiz.

1. *Courrier d'Orient:* Celal Nuri gazeteciliğe resmen 13 Nisan 1909 tarihinde başlamıştır.[128] Bu tarihten hemen sonra Celal Nuri, Ebuzziya Tevfik ile birlikte *Courrier d'Orient* (Şark Postası) adındaki Fransızca gazeteyi çıkarır.[129] Celal Nuri, bu gazetedeki yazılarında fikir hürriyetini müdafaa etmek, II. Abdülhamit idaresini tenkit etmek, Avrupa'ya karşı Osmanlı ve İslâm hukukunu savunmak gibi konular üzerinde yoğunlaşır.[130] Ebüzziya Tevfik gazetenin sahibi, Celal Nuri de sorumlu müdür ve siyasi yardımcıdır.

2. *Le jeune Turc: Courrier d' Orient* gazetesinde Yahudilik lehine yazılar yazılması üzerine bir müddet sonra Ebüzziya Tevfik gazeteden ayrılır; Celal Nuri yalnız kalır. Yeni Yahudi ortaklarla birlikte gazetenin adı *Le Jeune Turc* (*Jön Türk*) şeklinde değiştirilir. Celal Nuri'nin bu gazetede bin beş yüzü aşkın makalesinin

---

126 Bağlama, **Celal Nuri ve Görüşleri**, s. 244-245.

127 Bkz: Bağlama, **Celal Nuri ve Görüşleri**, s. 252-326; Aksanyar, **Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri**, s. 180-185.

128 H. Kemâl, **Tarih-i İstikbal Münasebetiyle**, s. 10.

129 H. Kemâl, **Tarih-i İstikbal Münasebetiyle**, s. 11.

130 H. Kemâl, **Tarih-i İstikbal Münasebetiyle**, s. 12.

bulunduğu belirtilmektedir.[131] Bu makalelerde yukarıda zikredilen konuların yanında Rusya aleyhtarlığı, memleketimize zarar veren yabancı sarrafların yaptıkları zulümler, İslâm birliği fikrinin müdafaası ve İtalya'nın memleketimizle ilgili gizli emelleri açıktan açığa işlenir. Bu gazetedeki faaliyetine, Eylül 1911'e kadar devam eden Celal Nuri, *Le Jeune Turc* şirketindeki bazı Musevilerin, hisselerini Siyonist cemaatine satmaları üzerine, Saltanat'ın ve İslâm'ın haklarını müdafaa eden bir kalemin, Siyonistlerle ortak yayın yapmasındaki tersliği görerek bu yayın organından ayrılır ve gazeteyi Ahmed Agayef (Ağaoğlu) Bey'e bırakır.[132]

3. *Tanin:* Celal Nuri 1912 yılı Ocak - Mart ayları arasında bu gazetede 12 makale kaleme almıştır. Ayrıca bu gazetede yazdığı hukukla ilgili makalelerini de derleyerek daha sonra *Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukuk-ı Düvel* adıyla kitap yayınlamıştır.[133]

4. *Hak:* 1911 yılı Mart -Temmuz ayları arasında bu gazetede 15 makalesi neşredilmiştir.[134]

5. *İctihad:* 1910'dan 1912'ye kadar bu gazetede 35 makale yazmıştır. Celal Nuri'nin 1911 yılında yayınlanan *Cauchemar* adlı Fransızca romanına Abdullah Cevdet bir tanıtım yazısı yazar, böylece Abdullah Cevdet'le aralarında yakınlaşma neticesi *İctihad* kadrosuna girer. *İttihad-ı İslâm, Havaic-i Kanuniyemiz, Kadınlarımız* ve *Tarih-i İstikbal* adlı eserlerinin mukaddimelerini ve *Havaic-i Kanuniyemiz*'e aldığı hukuki makalelerini bu mecmuada yayınlamıştır. Hukuki makalelerin yanı sıra özellikle din ve kadın konularıyla birlikte birkaç hikâye ve masal da kaleme almıştır.[135] Bu gazetede uzun zaman Abdullah Cevdet'le beraber çalışan Celal Nuri, Batı'yla ilgili münasebetler, Batı'nın nelerinin nasıl alınacağına dair Abdullah Cevdet ve arkadaşlarıyla düştüğü fikir ayrılıkları sebebiyle 1912 yılı başlarında bu gazeteden ayrılır.

6. *Hürriyet-i Fikriye:* Celal Nuri *İctihad*'tan ayrıldıktan kısa bir süre sonra kendi yayın kadrosuyla *Hürriyet-i Fikriye* adıyla bir dergi çıkarmaya başlar. Bu

---

131 H. Kemâl, **Tarih-i İstikbal Münasebetiyle**, s. 12.

132 H. Kemal, **Tarih-i İstikbal Münasebetiyle**, s. 14.

133 Bağlama, **Celal Nuri ve Görüşleri**, s. 234.

134 Bağlama, **Celal Nuri ve Görüşleri**, s. 234.

135 Aksanyar, **Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri**, s. 37.

derginin ilk sayısından itibaren Abdullah Cevdet ve *İctihad* grubuna şiddetle hücumlarda bulunur.[136] Bu dergide Şubat 1912 ile Temmuz 1913 arası yayınlanmış 22 makalesi vardır. Bu yazılarında serbest teşebbüs üzerinde durarak İslâmiyet'in bunu desteklediğini anlatır. Siyasi, ahlâki konuların yanı sıra mektuplaşmalar, hikâyeler ve devlet erkânı ve dostlarına hitaben yazdığı yazılar bulunmaktadır.[137]

7. *Edebiyat-ı Umumiye:* 1915 ile 1919 yılları arasında bu dergide yayınlanmış 80 civarında makalesi vardır. Genellikle o günün siyasi gündemi, Amerika, Romanya ve Endülüs'e dair görüşleri, ırk ve millet nazariyeleri, Osmanlılar ve Türkler, Bolşevik İhtilali, Ermeniler, Yahudiler ve Türk Dili ve Edebiyatı üzerine yazdığı makaleler yer almaktadır. Bu mecmuadaki yazılarıyla ciddi tartışmalara sebep olmuştur; özellikle Ziya Gökalp'le arasında çıkan Kara Tehlike tartışması bu dönemin bir ürünüdür.[138]

8. *Âti:* İlk sayısı 1 Ocak 1918'de çıkan *Ati* gazetesi, 10 Şubat 1919'a kadar 393 sayı çıkmıştır. Bu gazetede 302 makalesi yayınlanan Celal Nuri, bu gazetenin çıkmaya başladığı tarihi, tarihin başlangıcı olarak kabul eder. *İleri* ve *İkdam*'dan sonra en çok makalesinin yayınlandığı gazete *Âti*'dir. Siyaset, edebiyat, iktisat, tarih, coğrafya gibi ana konuların yanı sıra, hukukçu yönü itibariyle; modası geçen kanunlar ve yapılacak düzenlemeler ile ilgili teklif ve önerileri yazılarında işler. Yerel yönetimlerle ilgili idari ıslahat düşünceleri, diplomaside radikal değişimler, Cumhuriyet ve özgürlükler, hilafet ve saltanat ve insan eksenli pek çok konu ile ilgili mütalaalarının yer aldığı makalelerinde, Birinci Dünya Savaşı, Rus İnkılâbı, İttihat ve Terakki, manda meselesi, barış konuları ağırlıklı olarak incelenmiştir.[139]

9. *İleri:* Celal kendisine soyadı olarak bu gazetenin adını almıştır. *Âti*'den hemen sonra *Âti*'nin devamı olarak 11 Şubat 1919'da 394. Sayıdan başlamış, 30 Temmuz 1924'de 2313. sayısı ile yayın hayatına veda etmiştir. Celal Nuri'nin bu

---

[136] Celal Nuri, **Dil ve Edebiyat Yazıları**, s. 23; Aksanyar, **Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri**, s. 4.

[137] Aksanyar, **Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri**, s. 41; Bağlama, **Celal Nuri ve Görüşleri**, s. 235.

[138] Bağlama, **Celal Nuri ve Görüşleri**, s. 235; Aksanyar, **Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri**, s. 42.

[139] Bağlama, **Celal Nuri ve Görüşleri**, s. 235.

gazetede 547 makalesi yayınlanmıştır. En yoğun yazdığı, en fazla fikir serdettiği ikinci gazetedir. Milli Mücadele, İlk meclis'in açılışı, Cumhuriyet'in ilanı, hilafet ve saltanatın kaldırılması, harf inkılâbı, bu gazetede işlediği ana konulardır. Büyük Britanya İmparatorluğu ile ilgili pek çok makale yazan Celal Nuri, milliyetçilik, Osmanlı terbiyesi ve istiklal üzerine de pek çok yazı kaleme almıştır. Celal Nuri bu gazetedeki son makalelerinde, Lozan Antlaşması'ndan sonra yurda dönmek isteyen firari Ermeni ve Rumların yurda dönüşlerinde çerçevenin geniş tutulması ve bu hadisede bazı milletvekillerinin rüşvet yediğine dair kötü kokular alındığı konularını işlemiştir. Daha önce ifade edilen Kılıç Ali ve Rauf Bey'in gazetenin yazıhanesini basmaları ve Celal Nuri'yi yaralamaları hadisesi üzerine Celal Nuri bu gazetede yazı yazmayı bırakır ve gazete 30 Kasım 1924'te kapanır. Bundan sonra Celal Nuri ismi 1928 yılına kadar bir daha hiçbir gazetede görülmez.[140]

10. *İkdam:* 26 Ağustos 1916'dan 11 Eylül 1917'ye kadar 27 makalesi yayınlanmıştır. *İkdam* gazetesinde Celal Nuri'nin imzasına 26 Mart 1928'de, yani yaklaşık 11 yıl sonra tekrar rastlanmaktadır. Bu tarihten itibaren 26 Teşrinievvel 1929'a kadar *İkdam* gazetesinde, 549 makalesi yayınlanmıştır. Bu gazetedeki yazılarında ağırlık; Amerika'daki gelişmeler, cihan siyaseti, Türkiye Cumhuriyeti'nin gayeleri, dünya haritasındaki değişiklikler, Türk İnkılâbı ve neticeleri, din ve tarih, hakimiyet-i milliye gibi konulardır. Gazetede yeni harfler ile ilgili seri dersler de veren Celal Nuri, Türkçeden Osmanlıcaya, Osmanlıcadan Türkçeye tercümeler üzerine yazılar yazar. Türk ve Yunan ekonomileri ile ilgili tahliller, banka ve ticaret, ticaret ahlakı üzerine yorumlar yapar. Türk matbaacılığı, basın-yayın hayatı, gazete okuyucuları, mecmualar ve magazin haberciliği konularında ilginç tespitlerde bulunur.[141]

[140] Bağlama, **Celal Nuri ve Görüşleri**, s. 236.

[141] Bağlama, **Celal Nuri ve Görüşleri**, s. 237.

İKİNCİ BÖLÜM
CELAL NURİ'NİN FELSEFİ GÖRÜŞLER

1. Celal Nuri'nin Kaynakları

Celal Nuri, sahip olduğu Fransızca ve İngilizce bilgisiyle Batı kültürünü tanıyan, çok okuyan ve gerek sürgünleri, gerekse seyahatleri sebebiyle Rusya'yı, Avrupa ve Amerika'yı yakından bilen bir aydındır.[142] Celal Nuri, hukuk tahsili sırasında bir taraftan zamanın entelektüel modasına uyarak Spencer, Büchner, Darwin ve Ernest Renan'ı büyük bir istekle defalarca okuduğunu şöyle ifade etmektedir: "Pek acemi idim. Vakıa Spencer'i, Büchner'i, Darwin'i aşk ile okumuş, hatta biraz da ezberlemiş olduğum halde o zamanki tecrübemi pek nâ-kâfi görüyorum."[143] Aynı yazının devamında Ernest Renan'ın kitabını beş defa mütalaa ettiğini belirtmektedir. Yukarıda sayılan isimlere ilave olarak, J. J. Rousseau, Montesquieu, Voltaire, Gustave Le Bon ve Emile Zola etkilendiği Batılı yazar ve düşünürlerdendir. Zaman zaman yazdıklarında, yukarıda ismi geçen yazarlardan pek çok alıntılar yaptığından, onların fikirlerini iyice özümseyip benimsediği, gerek pozitivizm ve gerekse evrimci görüşlerini onlardan aldığı açıkça görülmektedir.[144]

Celal Nuri, *Tarih-i İstikbâl Mesail-i Fikriye* adlı kitabında spiritüalizm, materyalizm ve monizm mesleklerinin ne olduğuna dair uzun senelerden beri incelemelerde bulunduğunu belirtir. O, 19. yüzyılda materyalizmin en önemli temsilcisi olarak, bu ekolü en iyi şekilde yaymaya çalışan ve bu konuda eserler verip mücadele eden, Lüdwig Büchner'i kabul ettiğini bildirmektedir. Celal Nuri, Büchner'in yazılarından ve konferanslarından örnekler alarak düşüncelerini ortaya koymuş ve kendisinin de onun düşüncelerini desteklediğini ifade etmiştir.[145] Hatta kitabında onun sözlerini aynen aktarmış ve şu ifadeyi kullanmıştır: "Büchner'in makalesini harfiyata son derece sadık olmak üzere nakil ile iktifa ederiz."[146] Celal

---

[142] Bağlama, **Celal Nuri ve Görüşleri**, s. 218.

[143] Celal Nuri, "Gençlik ve Politika", **Âti**, nr. 286, 1334/1918, s. 2.

[144] Bağlama, **Celal Nuri ve Görüşleri**, s. 218.

[145] Aksanyar, **Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri**, s. 47.

[146] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 53.

Nuri, *Tarih-i İstikbâl* adlı eserinde Büchner'in sözlerinin aralarında zaman zaman parantezler açarak; "bravo", "âmennâ" gibi ifadelerle onu tasdik etmekte, bazen de Büchner'in materyalizm konusundaki fikirlerini teyit eden açıklamalarla, onun görüşlerini tümüyle kabul ettiğini belirtmektedir.[147]

Celal Nuri'nin Tanrı anlayışında Büchner ve Baha Tevfik'in son dere etkili olduğu görülmektedir. Her ne kadar açıkça Tanrı'nın varlığını inkâr etmese de Tanrı hakkında kullandığı karmaşık ifadeler onu inkâra yaklaştırmaktadır.[148] Madde, ruh ve insanın menşei gibi birçok konuda Büchner'in görüşlerini takip eden Celal Nuri, materyalistlerin iddialarına delil olarak gösterdikleri evrim nazariyesini aynen kabul edip kendisi de delil olarak bu nazariyeyi ileri sürmektedir.[149] Maddenin tekâmülü ile her türlü canlılığın meydana geldiğini iddia eden Darwin ve Heackel'in bitki ve hayvan cinslerine ait kanunlarını, kısaca Darwin nazariyesini Celal Nuri şöyle övmektedir: "Kanun-i muazzam-ı tekâmül, tekvin-i mütetabi' faraziyesinin yerini tutacaktır. Kâinatta bir intizam-ı tabiînin vücuduna itimat; mucize ve havârıka olan itikadın makamına kaim olacaktır."[150] Ona göre Darwin nazariyesi, cinslerin sıralanışını ve âlemin terkibini gösteren, hayret verici derecede kesin ve bilimsel bir faraziyedir. Darwin kuramının tarihe ve özellikle de İslâm tarihine uygulanabileceğini belirten Celal Nuri, canlılar dünyasında meydana gelen değişimlerin ancak evrim ile anlaşılabileceğini belirtmektedir. İnsanın menşei konusunda da evrimci görüşlere sahip olup, ruhun metafizik bir kavram olmadığını, beyindeki sincabi maddenin bütün ruhsal eylemlerin merkezi olduğunu kabul ederek, materyalistlerin yanında, spiritüalistlerin karşısında yer almaktadır.[151]

Celal Nuri'nin kendisinden önceki Yeni Osmanlı ve Jön Türk hareketlerine mensup olan kişilerin fikirlerinden de önemli ölçüde etkilendiği düşünülebilir.[152] Ancak onun hayatında iz bırakan en önemli isim *İctihad*'da yazı yazmaya başlayınca tanıdığı Abdullah Cevdet'tir. Abdullah Cevdet'le olan münasebeti Celal Nuri'nin

---

147 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl,** s. 40-41.

148 Bolay, **Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi,** s. 173.

149 Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi,** s. 303.

150 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 29.

151 Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi**, s. 304.

152 Aksanyar, **Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri**, s. 78.

bundan sonraki hayatında derin izler bırakır. Her ikisinin de temel felsefeleri ve etkilendikleri Batılı yazarların aynı olması dikkat çeken bir husustur. Celal Nuri, pozitivist fikirleri benimseme konusunda büyük oranda Abdullah Cevdet'ten etkilenmiştir. Celal Nuri, Abdullah Cevdet'in kendi üzerindeki etkisini şöyle ifade etmektedir: "Doktor Abdullah Cevdet Avrupaî bir tarzda çalışmayı öğretmekle en büyük vazife-i vataniyeyi ifa etmiştir."[153]

Celal Nuri, İslâm'ın ilk yıllarındaki fikir hürriyetinin getirdiği ortamda yetişen İbn Rüşd, İbn Sînâ ve Fârâbî gibi dünyaca ünlü İslâm düşünürlerinin bugün İslâm âlemi tarafından yeterince bilinmediğini ileri sürer. Ona göre; İbn Rüşd'ün Aristo felsefesinden hareketle oluşturduğu sistem âdeta kendi başına müstakil bir ekol olarak ilim ve fenle uğraşan kişilere rehberlik yapmıştır.[154] Ona göre İbn Rüşd, Aristoteles, Eflatun gibi insanlar, insanlığın yetiştirdiği birinci sınıf zekâlardır. Yine ona göre Hz. Peygamber'den sonra insan düşüncesine Müslümanlar arasında nüfuz eden İbn Rüşd derecesinde kimse yoktur.[155]

Sistemli bir fikir adamı olmayan Celal Nuri'nin bir dönem kabul ettiği görüşleri, başka bir dönem yaşadığı çalkantılı ve etkileyici olaylardan sonra değiştirdiği görülmektedir.[156] Mesela 1915 yılında yayımladığı *Mesail-i Fikriye* adlı eserinde din hakkındaki umumi kanaatlerini Renan'ın pozitivist yaklaşımıyla ifade ederken, daha sonra *Edebiyat-ı Umumiye* mecmuasında, Renan'ın İslâm dini hakkındaki iddialarına verdiği cevaplarda *Mesail-i Fikriye* adlı eserindeki fikirlere rastlanmamaktadır. Aksine inanç esaslarının değişmesi lüzumundan hiç bahsetmediği gibi inanç esaslarını mevcut haliyle tasvip eden bir ifade kullanmaktadır.[157] Aşağıda Celal Nuri'nin görüşlerine kaynaklık eden belli başlı fikir adamlarının görüşleri özetlenecektir.

---

[153] Celal Nuri, **Tarih-i Tedenniyât-ı Osmaniye**, s. 43.

[154] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 74.

[155] Bağlama, **Celal Nuri ve Görüşleri**, s. 75.

[156] Bağlama, **Celal Nuri ve Görüşleri**, s. 212-213.

[157] Bolay, **Türkiye'de Ruhçu Maddeci Görüşün Mücadelesi**, s. 183.

1.1. Ludwig Büchner (1824-1899)

1824 yılında Almanya'nın Darmstad şehrinde doğdu. 1899 yılında aynı yerde öldü. Alman düşünür ve yazar Georg Büchner'in kardeşidir. Büchner felsefe çalışmalarına Anadolu-Yunan ilk çağından kaynaklanan maddeci öğretiyi, özellikle varlığın tek bir maddeden oluştuğu görüşünü benimseyerek başladı. Çağının bilim çalışmalarını izleyerek felsefesini maddeci-deneyci bir tabana oturtmaya çalıştı.[158]

Diyalektik olmayan bir maddeciliğin savunuculuğunu yapmış olan Büchner, evrene ilişkin açıklamanın temel ilkeleri olarak yalnızca güç ve maddeyi almış, Tanrı'yı, yaradılışı, dini ve özgür iradeyi reddedip, zihin ile bilinci, hareket halindeki maddenin ortaya çıkardığı beynin fiziksel durumları olarak açıklamıştır. Tinsel bir ruhun varoluşundan hiçbir şekilde söz edilemeyeceğini dile getiren bu sistem "mekanizm" adı ile de ifade edilmektedir. Büchner'in en önemli eseri 1855 yılında yayımlanan *Kraft und Stoff*'tur (*Madde ve Kuvvet*).[159] Açık ve kuvvetli bir üslupla yazılan bu eser, çok alâka görmüş ve 1855 ten 1899'a kadar 18 defa basılmıştır.[160] Baha Tevfik, Ahmet Nebil ile beraber bu eseri 17. baskısından üç cilt halinde toplam 736 sayfa olarak Türkçeye çevirmiştir.[161] Üzerinde tarih belirtilmeyen bu eser, 1910 yılında Baha Tevfik'in Ahmet Nebil ile beraber 11 cilt eser yayınladıkları "Teceddüd-i İlmî ve Felsefî Kütüphanesi"ni kurduktan sonra yayınladıkları eserlerden biridir. Büchner, gerçekten var olanın madde ve kuvvet olduğunu söyler. Ona göre, maddesiz kuvvet, kuvvetsiz madde olmaz. Madde ve kuvvet aynı şeydir.[162] Maddesiz bir kuvvetin varlığı daima ihtimal dışındadır. Doğa dünyasında, kuvvetle donatılmış olmayan veya faaliyetini kuvvetten almayan hiçbir madde zerresi yoktur. Zihinsel olarak da kuvvetsiz bir madde tasavvur edilemez. Ona göre kendi kendine kuvvet fikri, yani maddesiz bir kuvvetin varlığı imkânsızdır.[163]

---

158 "Büchner, Ludwig", **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi,** c. III, Anadolu Yayıncılık, s. 1192.

159 "Büchner, Ludwig", **Ana Britannica,** c. VII, s. 94.

160 Bolay, **Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi**, s. 111.

161 Lüdwig Büchner, **Madde ve Kuvvet**, çev. Baha Tevfik, Ahmet Nebil, 3 c. Dersaadet Matbaası, t.y.

162 Büchner, **Madde ve Kuvvet**, c. I, s. 16.

163 Büchner, **Madde ve Kuvvet,** c. I, s. 18.

Büchner'e göre madde hiçbir şeyle hiçbir vasıtayla yok edilemediğinden ebedidir. Sınırsız ve sonsuz olan, bütün mesafeleri dolduran, bütün şekilleri oluşturan şey, bu maddedir. Her şey ondan meydana gelir. Her ölen şey yeniden doğmak üzere ona döner. Bir toz parçası ne kadar küçük olursa olsun bu dünyadan kaybolmaz. Dolayısıyla bu dünyaya yeni bir toz parçası da ilave edilemez. Yani yoktan hiçbir şey meydana gelmez.[164] Ona göre kuvvet, madde atomlarının bir hareketidir.[165] Kuvvet de yok edilemediğinden ebedidir, ölümsüzdür, aynı zamanda yaratılmadığından ezelidir. Kuvvet ne doğar ve ne de ölür.[166] Bu nedenle ne kuvvet maddeyi ne de madde kuvveti yaratabilir. Büchner, buradan madde ve kuvvetin ezeli olduğu neticesini çıkarır. Birbirinden ayrılmayan madde ve kuvvet evreni meydana getirir. Madde denen şey kuvvet denen olayların sebebidir. Madde her şeyin kaynağıdır, asli unsurudur. Her şey ondan çıkarak meydana gelir. Maddede hissetme yetisi, zekâ ve düşünce de vardır. Ölen yıldızlar yeniden doğar ve yine aynı şekilde oluş ve evrime başlarlar. Şu halde evren sonsuz bir değişim ve ruh göçünden ibarettir.[167]

Büchner, ruhun maddi olduğunu, madde ile beraber bulunduğunu, madde ile ruhun birbirinde ayrıldıkları zaman her ikisinin de yok olacaklarını ortaya koyar. Ruhsuz bir beden, bedensiz bir ruh, maddesiz bir düşünce asla anlaşılmaz ve idrak edilemez. İnsan bedenen ölünce buna bağlı olarak ruhen de ölür.[168]

Büchner, ahlâkın, doğaüstü güçlerle hiçbir ilgisinin bulunmadığını belirtir. Çünkü ona göre ahlâk, sadece bu dünyadaki eşya üzerine kurulmuş olup, doğuştan değildir; ancak uzun denemelerden sonra doğmuş olabilir. Yani insan Tanrı tarafından verilen bir iyilik fikrine sahip değildir.[169] Ahlâk, aynı zamanda dinden ve birtakım belirli inançlardan doğmamıştır. Çünkü tarihte en dindar kavimlerin, en ahlâklı kavimler olduğuna dair hiçbir delil yoktur.[170] Ona göre ahlâk denilen şey, her ferdin kendine ait ihtiyaçlarına karşılık olduğundan bencillik esasına dayanır. İyiliği,

---

164 Büchner, **Madde ve Kuvvet,** c. I, s. 37.

165 Büchner, **Madde ve Kuvvet,** c. I, s. 34.

166 Büchner, **Madde ve Kuvvet,** c. I, s. 49.

167 Büchner, **Madde ve Kuvvet,** c. I, s. 197-198.

168 Büchner, **Madde ve Kuvvet,** c. III, s. 605- 608.

169 Büchner, **Madde ve Kuvvet,** c. III, s. 712.

170 Büchner, **Madde ve Kuvvet,** c. III, s. 713.

ne Tanrı'ya inanmakta ve ne de ahlâksızlıkta aramak doğru değildir. Bunu, ancak insanın topluma faydalı olabilecek bir şekilde hareketlerini belirleyen âdetlerde ve esaslarda aramalıdır. Ona göre doğa devamlı değiştiğinden, ahlâk gereksiz bir şekilde kendisine karışan dinden her gün biraz daha uzaklaşmakta ve gittikçe evrim geçirmektedir.[171]

Büchner, üstün kudretli, doğanın yaratıcısı, idare edicisi ve koruyucusu olmak üzere bir Tanrı'ın var olduğunu kabul etmenin hata olacağını söyler. Birçok felsefeci ve doğa bilgini, din ve bilhassa Tanrı fikrinin insaniyete ait olduğunu kabul etmektedir.[172] Büchner'e göre irade, şuur dışı, asıl-şey, üniversal ruh, âlemin aklı vs. diye türlü isimlerle filozofların ileri sürdükleri ve bilgi sınırları dışında bıraktıkları esrarlı kâinat, hakikatte dinlerin Tanrı'sının yerine konmuş metafizik isimlerden başka bir şey değildir.[173]

Büchner'e göre din konularını işleyen tanrıbilimin bilimle, gerçek olaylarla bir ilgisi olmadığından yararı da yoktur ve gereksizdir. Bilimin ilkeleriyle bağdaşmayan inançlar insan için yıkıcıdır, gerileticidir. Ona göre Tanrı, insan hayalinin bir ürünüdür.[174]

1.2. Ernest Renan (1823-1892)

1823 yılında Fransa'nın Bretanya bölgesindeki Treguier'de doğmuştur. Renan, erken Hıristiyanlık tarihi ve siyasi teoriler üzerine etkili tarihi araştırmaları ile tanınmıştır. 1838'de Paris'e gelerek rahiplik mektebine giren Renan 1845 de buradan ayrılarak felsefe tahsiline başlamış ve 1848'de felsefe agregesi (öğretim görevlisi) olmuştur. 1849'da Fransız hükümeti tarafından el yazmalarını sınıflandırmak üzere Roma'ya gönderilen Renan, İtalya'da geçirdiği bir yıllık süre içinde Roma, Floransa, Padova ve Venedik gibi çeşitli kentleri gezerek Ortaçağ İslâm filozofu İbn Rüşd'ün düşünceleri üzerine hazırlamakta olduğu doktora tezi için incelemelerde bulunmuştur. 1851'de Milli Kütüphane'ye tayin edilen Renan, 1852'de *İbn Rüşd ve*

---

171 Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi,** s. 29.

172 Büchner, **Madde ve Kuvvet,** c. III, s. 579.

173 Hilmi Ziya Ülken, **Felsefeye Giriş- 2,** Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 293.

174 "Büchner Ludwig", **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi,** c. III, s. 1192.

İbn Rüşd Mektebi adlı teziyle Paris Üniversitesi'nden doktorasını almıştır.[175] 1862'de "College de France"ın İbrani dili profesörlüğüne getirilip, 1883'de bu okulun başına geçmiştir. 1876'da girmiş olduğu "Academie Française" üyesi iken 1892'de Paris'te ölmüştür.[176]

19. yüzyıl Fransız düşünce tarihinde önemli bir yer işgal eden Renan bilime bütün kalbiyle bağlı olan bir düşünür, bunun yanı sıra mucizeyi reddedip kutsal kitapları eleştiriye tabi tutmak suretiyle pozitivizmin önemli bir savunucusudur.[177] İnsanlığı ilgilendiren büyük meselelerin ancak liberal bir bilim yoluyla çözümlenebileceğini iddia eden Renan, bu hususdaki düşüncelerini, 1848'de yazıp 1890'da neşrettiği *L'Avenir de la Science (Bilimin Geleceği)* isimli eserinde ortaya koymaktadır. Renan'a göre, bilim insana daima, alın yazısını ıslah edebilmesi için yegâne vasıtayı sağlar. Bilim insana gerçeği vermekten ziyade onu yanılmaktan korur. Bilmek, doğal dinin amentüsünün ilk kelimesidir. Çünkü bilmek, insanın eşya ile münasebetinin, ferdin fikir hayatı demek olan kâinata nüfuzun ilk şartıdır.[178]

Renan'a göre Tanrı yaşayan bütün varlıkların evrensel bir eseridir: "Şimdiye kadar körcesine ve bütün varlıkların sessiz temayülleri ile meydana gelen bu esere hiçbir surette iştirak etmemiş olan akıl, günün birinde bu büyük eserin idaresini ele alacak ve insanlığa düzen koyduktan sonra Tanrı'yı da düzenleyecektir."[179] Böylece akılcı pozitivizmi açık bir şekilde ortaya koyan Renan'ı her türlü vahiyle ilgili inançlardan uzaklaştıran şey bilim aşkı olmuştur. Akla Tanrı dedikten sonra bilimin ve felsefenin şartlarını ortaya koyan Renan'a göre bir gün gelecek insanlık artık inanmayacak fakat bilecektir; şimdi fizik âlemini bildiği gibi metafizik ve manevi âlemi bileceği gün de yakındır.[180] Ona göre bilim insan tekâmülünün temel unsurudur. Bilim olmaksızın mükemmellik imkânsızdır. Her şeyi tecrübeden öğrendiğine inanan Renan'a göre filoloji zekâ ile ilgili şeylerin doğru bilimidir. Fizik

---

[175] "Renan, Ernest", **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi,** c. IX, Anadolu Yayıncılık, s. 4715.

[176] Ernest Renan, **Bilimin Geleceği**, çev. Ziya İhsan, c. I, İstanbul 1951, s. 11.

[177] Korlaelçi, **Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi,** s. 145.

[178] Renan, **Bilimin Geleceği,** c. I, s. 16.

[179] Renan, **Bilimin Geleceği,** c. I, s. 42.

[180] Renan, **Bilimin Geleceği**, c. I, s. 112.

ile kimya cisimlerin sentezi açısından hangi konumda ise, filoloji de insanlık bilimi açısından o konumdadır.[181]

Renan'a göre hiçbir din İslâm kadar kendisine yakından temas edilmesine imkân vermez: "Fakat bununla beraber bilimsel olmayan kitaplarda İslâmlık hâlâ en saçma masallara, en yanlış hükümlere konu teşkil ediyor."[182] Ona göre İslâm'lık, tarihin ortasında doğmuş olduğundan içinden geçmek mecburiyetinde kaldığı münakaşa safhalarının ve savaşmak zorunda kaldığı imansızlığın izlerini hala var. "Kur'an, baştan başa, mugâlataya dayanan bir muhakemeler sisteminden başka bir şey değildir. Muhammed'de çok düşünce teemül, ve hatta, biraz da icabında hiyle denilebilecek olan şey vardır."[183] Tahlil çağının Tanrısız ve dinsiz olması gerekir diyen Renan'ın İslâmiyet hakkında kullandığı bu taraflı fikirler onun İslâmiyet'e olan düşmanlığının derecesini göstermektedir.[184]

1.3. Herbert Spencer (1820-1903)

Ünlü İngiliz filozofu ve sosyologu olan Herbert Spencer 1820'de Derby'de doğup, 1903'de Brighton'da ölmüştür. Öğrenimini önce öğretmen olan babasından sonra amcasından evinde gördü. Fizik, kimya anatomi hakkında sathi bir malumat elde eden Spencer, matematik ve doğa bilimleri üzerinde durdu. Kendini yetiştiren Spencer kısa bir süre öğretmenlik yaptıktan sonra matematik bilgileri sayesinde Londra-Birmingham demiryolu yapımında mühendis olarak çalıştı. Bu işten ayrıldıktan sonra kendisini, tamamlanması 36 yıl devam edecek olan *Bir Sentetik Felsefe Sistemi* adlı yapıtına verdi.[185]

Spencer, kurmayı tasarladığı sentetik felsefe sisteminin bir parçası olarak; 1855 yılında *The Principles of Psychology* (*Psikolojinin İlkeleri)* adlı eserini yayınlamıştır. Bundan iki sene sonra 1857'de yayınladığı *Progres: Its Law and Cause* (*Gelişim: Kanunu ve Sebebi*) adlı meşhur denemesi Spencer'in evrim konusu üzerindeki incelemelerinin ilk meyvesidir. Bu eserde evrim süreçlerinin sosyolojide

[181] Renan, **Bilimin Geleceği**, c. I, s. 186.

[182] Renan, **Bilimin Geleceği**, c. II, s. 37.

[183] Renan, **Bilimin Geleceği**, c. II, s. 37-38.

[184] Korlaelçi, **Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi**, s. 149.

[185] Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, 18. bs., Remzi Kitabevi, İstanbul 2008, s. 426.

ve ahlâkta, uzvi olan ve uzvi olmayan tabiatta ve bütün olaylarda belirme ve yürüme tarzlarını en etraflı bir surette inceler.[186] Darwin *Cinslerin Menşei* adlı eserini bu eserden sonra 1859'da yayınlamıştır. Bu konuda Spencer'in ilham kaynağı Lamark'tır.[187] 1858'de evrim teorisini biyoloji bilimi ile sınırlamayıp, bu teoriyi bütün bilimlere uygulama fikrini geliştirmeye başlayan Spencer, 1862'de dokuz ciltlik eseri *Sentetik Felsefe*'yi yazmaya başladı. Bu eser kısaca birçok farklı bilim dalına evrim teorisini uygulamayı konu alır. Bu eserin en çok dikkat çeken ve Spencer'in de üzerinde en çok çalıştığı bölüm, sosyolojiye evrim teorisinin uygulanmasını yani toplum evrimini inceleyen *Sosyoloji İlkeleri* adlı üç cilttir. *Biyolojinin İlkeleri* ve *Ahlâkın İlkeleri* bu eserin üzerinde en çok konuşulan ve şüphesiz bilim dünyasına en çok katkıda bulunan diğer bölümleridir. Spencer'in sentetik felsefesi kâinatın minyatür bir hale getirilmiş şeklidir. Yıldızların yaratılışı, arzın tekâmülü, insanın hayatı, aklın inkişafı ve ruhun tekâmülü hep bunun içindedir.[188] Spencer bütün tefekkür sistemini tekâmül nazariyesi üzerine kurmuştur. Spencer'a göre âlemin, arzın, yeryüzündeki hayatın ve cemiyetlerin evrimi daima iki safhada ve basitten karmaşığa doğru olmuştur. Bu evrim, cemiyetlerin aile, güzel sanatlar, fikir, inanç, ahlâk ve hukuk gibi diğer unsurlarında da vuku bulmuştur.[189] Ona göre, bütün tabiatta hem ileriye hem de geriye doğru bir ahenk vardır. Hayat maddeyi tamamlayan bir şeydir. Aynı zamanda kuvvetlerin hareketinde ve dağılmasında beraber bulunmaktadır.[190]

Spencer felsefesinin ana fikri tabii evrim fikridir. Spencer'a göre evrim, zorunlu bir kanun gereğince düzensiz, dağınık ve tek cinsli bir halden düzenli, belli çok cinsli bir hale geçiştir. Yalnız evrimin geçmiş ve geleceği içine aldığı ve bütün âlemi kapsayıcı olduğu unutulmamalıdır.[191] Spencer'a göre dinî olgu da hadiselerle

---

[186] Herbert Spencer, **İlk Prensipler,** c. I, çev. Selmin Evrim, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1947, s. 3.

[187] Korlaelçi, **Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi**, s. 166.

[188] Münir Yarkın, **Büyük Filozoflar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1969 s. 268.

[189] Bolay, **Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi,** s. 97.

[190] Yarkın, **Büyük Filozoflar,** s. 269.

[191] Spencer, **İlk Prensipler,** c. II, çev. Selmin Evrim, s. 87'den aktaran Bolay, **Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi,** s. 97-98.

izah olunmak ve tekâmül kanununa tabi tutulmak zorundadır. Dinlerin meydana gelişinde temel olan asıl olgu her şeyin hayalinde kendiliğinden görünen olgudur. Spencer, 1862'de yayımladığı *First Principles (İlk Prensipler)* adlı eserinde dinin gölge ve hayallerden doğduğunu söylemektedir. Buna göre din, hurafeden başka bir şey değildir. Fakat o, bunun yanında, insanın gerçek hakikatine ulaşamayacağı bir Mutlak Varlık kabul etmektedir. İnsanın ve dünyanın hayatını iki uyku arasındaki tam bir rüya olarak kabul eden Spencer'a göre sonunda her şey yokluktan geldiği gibi yokluğa dönecektir.[192] Ona göre yegâne baki olan şey, bütün şu değişken görünüşlerin arkasında gizli duran, bilinmeyen hakikattir.[193] Dinin dünyalık için gerekli olduğunu iddia eden Spencer'a göre her zaman ve her yerde hakiki hayatta insanların hareketlerini kontrol altına almak için teolojiye ait temsillerin ve papazların tesirleri son derece gereklidir.

1.4. Charles Darwin (1809-1882)

1809'da Shrewsbury kentinde doğdu, 1882'de bu kentteki Downe kasabasında öldü. Edinburg Üniversitesi'nde iki yıl tıp okuduktan sonra bu okulu bırakıp 1827'de Cambridge Üniversitesi'nde din eğitimine başladı. Bu okulda tanıştığı botanik profesörü Johnn Stevens Henslow, Darwin'deki doğa tutkusunu keşfederek onunla ilgilenip ona yön verdi. 1831'de bu okuldan mezun olan Darwin, aynı yılın Aralık ayının 27'sinde Büyük Okyanus ve Güney Amerika kıyılarına doğru yelken açan "Beagle" gemisine gönüllü "amatör doğa bilimcisi" olarak katıldı. Beş yıl süren bu uzun yolculuktan 2 Ekim 1836'da döndü.[194]

Bu gezide ilginç gözlemlerini Tierra del Fuego, Yeşilburun Adaları, Galapagos, Tahiti, Avustralya ve Güney Amerika'nın batı kıyılarında yapmıştır. Gezi esnasında derlediği bilgilerle, jeoloji, botanik ve türlerin evrimi gibi üç ayrı alanda çok önemli sonuçlara varmıştır. Titiz bir gözlemci olan Darwin, gözlemlerini tümdengelim yöntemiyle değerlendirmiştir. Yeşilburun Adaları'ndaki bir yanardağda yaptığı ilk gözlemlerin, jeoloji bilgini Charles Lyell'in jeoloji kuramını doğrulaması,

---

[192] Yarkın, **Büyük Filozoflar**, s. 269.

[193] Bolay, **Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi,** s. 101.

[194] "Darwin, Charles", **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi,** c. III, Anadolu Yayıncılık, s. 1648.

Darwin'in düşünce çizgisini büyük ölçüde etkilemiştir. Bu kurama göre; belli aralarla yinelenen çok güçlü doğa olayları, örneğin yer sarsıntısı ya da büyük su baskınları hem yeryüzü biçimlerini değiştirir, hem de bazı hayvan türlerinin yok olmasına neden olur. Bunu izleyen dinginlik döneminde ise yeni türler ortaya çıkar. Jeoloji, botanik ve türlerin evrimi gibi üç ayrı alanda çok önemli sonuçlara ulaştığı bu geziyle ilgili notlarını anlatan ilk kitabını 1839'da yayınladı. Bu kitap canlıların doğa tarihinden çok jeoloji bilgilerine ağırlık veriyordu.[195] Bu görüşleri doğrulayan Darwin, jeolojide geçerli olduğunu gözlemlediği bu ilkeyi canlıların değişimine de uygulayarak, evrimin kesintisiz ve yavaş bir süreç olduğu inancına vardı. 1839'da Royal Society üyeliğine seçilen Darwin türlerin kökeni ve evrim konusunda yaptığı yirmi yıllık bir çalışma sonucunda 1859'da *On the Orgin of Species by Means of Natural Selection (Doğal Ayıklanma Yoluyla Türlerin Kökeni)* adlı kitabı yayınladı. Bu kitabında ortaya koyduğu, "canlıların ortak atalardan evrilerek çeşitlendiği" fikri geniş kabul gördü. Bu eserde gelişme düşüncesini canlıların dünyasına uygulaması biyoloji biliminde büyük devrime yol açmıştır.

19. yüzyıl felsefesinde gelişme ve evrim düşüncesi önemli bir yere sahiptir. Schelling'in, Hegel'in, Auguste Comte'un öğretilerinde gelişme kavramı önemli bir yer alır.[196] Yalnız bu filozoflarda "gelişme" diyalektik nitelikteydi, sınırlanmış basamakları olan bir süreçti. Fakat Darwin ile Spencer'da gelişme daha çok derece-derece ilerleyen bir değişme şeklinde, uzun zaman aralıkları boyunca görülüp sezilemeyen sayısız küçük ara basamaklarla kendini gerçekleştiren bir gelişme şeklinde ortaya konmuştur.[197] Darwin'e göre evrim bireyleri teker teker etkileyen bir süreç değil, tüm bir canlı topluluğunda ortaya çıkan genel bir olgudur. Türlerin değişmesi sonucunda, aynı türün üyeleri arasında bireysel farklar ortaya çıkabilir. Değişime uğrayan türün bireyleri, eğer bu değişim sırasında, beslenme ve korunma savaşına girecekleri başka gruplardan daha üstün nitelikler geliştirebilmişlerse ortama uyum sağlar ve yaşamını sürdürebilirler. Bu özellikleri gösteremeyen canlılar

---

[195] "Darwin, Charles", c. III, s. 1649.

[196] Gökberk, **Felsefe Tarihi**, s. 425.

[197] Gökberk, **Felsefe Tarihi**, s. 425.

doğal seçimle ayıklanarak yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadırlar.[198] Darwin 1871'de yayımladığı *The Descent of Man (İnsanın Atası)* kitabında insan evrimini ve cinsel seçilim fikrini incelemiştir. Bu yapıtında evrim konusunu bu kez insan türüne uygulayan Darwin, İnsanın ilk atasını araştırırken, sınıflandırmada maymunlardan bile alt basamakta yer alabilecek kadar ilkel bir canlı olabileceğini ileri sürdü.[199]

Darwin'in bu nazariyesi özet olarak, üç düşünceye dayanır: 1.Yavrular, ana-babalarından, her seferinde az bir şey değişme eğilimi gösterip ayrılırlar. 2. Darwin'in hayat mücadelesi dediği, aynı türün bireyleri arasında bir yaşama savaşı vardır. 3. Tabii ayıklanma prensibine göre bu savaşta daima kuvvetliler üstün gelip yaşarlar. Bu savaşın nedeni, canlıların çoğalmasının çevredeki besin maddelerinin çoğalmasından daha fazla olmasıdır.[200] Darwin'in evrim kuramı sosyal bilimlerde değişik görüşteki bilim adamlarınca yaygın bir biçimde benimsenmiştir. "Çağdaş materyalizm, ilk hamlede ve büyük bir coşkuyla tabii ayıklanma teorisini kabul etmiştir".[201] Bu kuramın dinsel doğmaları sarsıcı etkisi, doğadaki sürekli devinime ve bunun önce nicel, giderek nitel değişikliklere yol açtığına ilişkin iddiaları ve bulguları, "Tarihi Maddeciliği" benimseyen düşünürlerin toplumsal değişimlere ilişkin görüşlerine önemli bir destek sağlamıştır.[202]

1.5. Baha Tevfik (1881-1914)

Baha Tevfik 1881'de İzmir'de doğmuş, 1914'de İstanbul'da ölmüştür. Mezarı Karacaahmet'tedir. İlk ve orta tahsilini İzmir'de yaptıktan sonra İstanbul'a gelmiş ve Mülkiye Mektebi'nde okumuştur. Bu sırada bir taraftan da gazeteciliğe başlayan Tevfik, 1908'den sonra neşrettiği gazete, mecmua, telif ve tercüme eserlerle az zamanda yeni bir çığır açarak dikkatleri üzerine çekmiştir.[203] Ülken onun için; "Fransızca biliyordu. İslâm kültürü ile ilişiği yoktu. Tanzimat'tan beri iki âleme aynı

---

198 Alfred Weber, **Felsefe Tarihi,** çev. H. Vehbi Eralp, 5. bs., Sosyal Yayınları, İstanbul 1998, S. 391.

199 "Darwin Charles" c. III, s. 1649.

200 Gökberk, **Felsefe Tarihi,** s. 425.

201 Weber, **Felsefe Tarihi,** s. 393.

202 "Darwin Charles", c. III, s. 1653.

203 Uçman, "Baha Tevfik", s. 452.

derecede bağlı olan Türk düşünürleri arasında ilk defa Baha Tevfik, yalnız bir cepheli bilgisi ile bütün dikkatini Batı'ya çevirmişti"[204] şeklinde bir değerlendirme yapmaktadır. Balkan Harbi sırasında kardeşi Fikri Tevfik'le birlikte "Teceddüd-i İlmi ve Felsefi" kütüphanesini kurmuş[205] ve bu kütüphaneden genellikle materyalist düşünceyi savunan telif-tercüme 11 cilt eser yayınlamıştır.

Materyalizmi, sistemli ve bilinçli bir şekilde savunan Baha Tevfik,[206] bu faaliyetinde Dr. Abdullah Cevdet, Rıza Tevfik, Suphi Ethem, Memduh Süleyman ve Ahmet Nebil gibi isimlerle birlikte hareket etmiş,[207] daha sonra bu gruba *Tarih-i İstikbâl* adlı eseri ile Celal Nuri de katılmıştır.

1911 yılında çıkardığı *Felsefe Mecmuası* Türkiye'deki ilk felsefe dergisidir. Bu derginin sloganı "Din gayr-i ihtiyari bir felsefe, felsefe ihtiyari bir dindir" ibaresidir. Böyle bir sloganla yayın yapan bir derginin felsefeyi din yerine ikame etme gayesi taşıdığını düşünmek yanlış olmayacaktır.[208] Baha Tevfik bu dergide Ernest Heackel'in *Kainâtın Muammaları* adlı eserinin çevirisini yayınlamış, fakat kitap halinde basamamıştır. Ludwig Büchner'in *Madde ve Kuvvet*'ini Ahmet Nebil ile beraber üç cilt halinde 736 sayfa olarak çevirmiş ve yayınlamıştır.[209] Baha Tevfik, bu derginin ilk sayısında maksadını şöyle açıklamaktadır: "Bizde bir felsefe dili yoktur, ben bunu yapmaya çalışıyorum. Şark ve Garp arasındaki zikzakları kesmek, Şark kaynaklarının artık yeni bir ürün veremeyeceğini ilan etmek istiyorum. Garbın hayatının üstünlüğü, felsefesinin üstünlüğü ile paraleldir."[210] Ona göre felsefe, geleceğin bilimidir. Her çağda, her yerde bilim ve fen belirli bir noktaya kadar ilerleyebilmiş, fakat oradan öteye geçememiştir. Bilim ve fennin (teknoloji) varamadığı saha faraziye ve nazariye sahasıdır ki, buna felsefe denir. O halde

---

204 Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s. 233.

205 Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s. 234.

206 Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi**, s. 199.

207 Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi**, s. 199.

208 Rahmi Karakuş, **Felsefe Tasavvurumuz**, Değişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 25.

209 Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s. 234; Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi**, s. 198.

210 Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s. 234; Recep Alpyağıl, **Türkiye'de Bir Felsefe Gelen-ek-i Kurmaya Çalışmak**, İz Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 622.

bugünün bilim ve fenni, dünün felsefesidir, bugünün felsefesi ise yarının bilim ve fennidir. Felsefe denilen şey, bilim ve teknoloji ile o kadar kaynaşmıştır ki, bilim alanında uzman olmayan bir insan hiçbir zaman felsefeci olamaz. Bunun için ilahiyat, metafizik gibi şeyleri bir yana bırakmalıdır.[211]

19. yüzyıl materyalizmini Türkiye'ye aktarmada önde gelen isimlerden olan Baha Tevfik bu amaçla toplumda yerleşmiş inançla, gelenek ve göreneklere karşı adeta savaş açarak cesur yazıları ile çok sayıda düşman edinmiştir.[212] Ülken, onun bu cesaretini biraz farklı yorumlamaktadır: "Baha Tevfik bize radikal hareketi öğretti, karar verme problemine örnek oldu. O zaman materyalim gibi korkunç sözü bayrak yapmaktan korkmadı."[213]

Baha Tevfik'e göre her şeyin bir sebebi vardır. Aynı sebep daima aynı olayı meydana getirir. Böylelikle evrende birçok olayları birleştirebilme faydası meydana gelir. O, madde ve kuvveti asıl ilke olarak kabul etmektedir. Ona göre her şeyin şekli değişebilir, ama madde ezelî ve ebedîdir. Birbirini izleyen birçok şekillere giren, örneğin balmumu parçası gördüğümüz zaman, buradan hareketle şu fikre sahip oluruz: Sıcağın etkisiyle balmumu erir, incelir, uzar, kalınlaşır. Fakat bu değişimler sırasında sürekli kendi maddesini korur, parçalardan hiçbir şey kaybetmez. O bu düşüncesiyle madde ile kuvvetin hiç ayrılmaz bir durumda bulunduklarını kabul etmektedir.[214]

Baha Tevfik'e göre ruh ve beden ayrı şeyler değil, aynı varlığın iki ayrı şeklidir. Ruh müstakil bir varlığa sahip olmayıp maddî varlığın zorunlu gereklerinin tezahürüdür. O, dinî ve felsefî olan eski ahlâk anlayışlarının tamamen iflas ettiğini, bunun için 20. yüzyılda ahlâkın "insanî" olması gerektiğini belirtir. Ahlâkın esasını ne semalarda, ne de semavî kitaplarda aramak doğrudur. Bu esas yine insanlardadır; onların hareketlerinde ve bu hareketin kaynağı olan fikir, hassasiyet, adet, içgüdü gibi ruhî ve fizyolojik hadiselerin iyi idaresindedir. Baha Tevfik'e göre ahlâk iyi olduğu kesinleşen fiillerin icrası ile uğraşır.[215] Dolayısıyla Baha Tevfik'in felsefeden

---

[211] Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s. 235.

[212] Bolay, **Türkiye'de Ruhçu Maddeci Görüşün Mücadelesi**, s. 105.

[213] Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s. 235.

[214] Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi**, s. 203.

[215] Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi**, s. 223.

anladığı şey; evrimci ve materyalist nitelikleri ağır basan bilimsel bir düşünüş veya metottur.[216]

Baha Tevfik, metafiziğin bir ilim veya müspet bilim olmayıp, ilerlemeye ve bilimlere katkısı olmadığını kabul etmektedir. O, Tanrı'nın varlığı hakkında; hiçbir şeyin ispat edilemeyeceğini, Tanrı'nın mükemmeliyeti fikrinin de bilimsel bir fikir olmadığını, amelî bir itikat neticesi ortaya çıktığını söyler. Ona göre Tanrı fikri esasen bir faraziyedir. Bunun sebebi de insanların kendilerini düşünmeleri ve ölümden sonra ebedî yaşamak ve daha üstün mükemmeliyetlere kavuşmayı arzu etmelerindendir. İşte insanların tasavvur ettikleri o mükemmeliyet Tanrı'dır.[217]

Baha Tevfik yazılarında ve eserlerinde daha çok biyolojiye dayanan bir materyalizmi savunmuştur. Fert ve ahlâk, üzerinde en çok durduğu iki konudur. Ferdiyetçiliğin temsilcisi olmamakla beraber kadının toplumdaki yeri ve eşitliği, evlilik ve aile kurumu, metafizik düşünce, boş inançlar, din, felsefe ve insan ilişkileri gibi konuları ele almış ve bu konuları çeşitli açılardan tenkide tabi tutmuştur. Türk fikir hayatında ona gelinceye kadar ateizmi savunan, dine ve dince mukaddes sayılan şeylere karşı sistemli bir şekilde hücum eden çok az kimse vardır. Özellikle Ahmet Nebil ile birlikte tercüme ettiği materyalist filozof Ernest Haeckel'in *Vahdet-i Mevcud* ve Ludwig Büchner'in *Madde ve Kuvvet* adlı kitapları, pozitif ilimlerle uğraşan kimseler ve özellikle üniversite öğrencileri arasında yaygın bir şekilde okunup önemli etkiler uyandırmıştır. Baha Tevfik'in yaymaya çalıştığı görüşlerle *Madde ve Kuvvet* adlı kitaba ilk tepki İslâmcı çevrelerden gelmiş, onun tanıtıp yaymaya çalıştığı "biyolojik materyalizm" şiddetle tenkit edilmiş ve savunduğu fikirlere karşı ilmi reddiyeler yazılmıştır.

Bu reddiyelerden ilki, Harpûtîzâde Mustafa Efendi'nin *Red ve İsbat* (İstanbul 1330) adlı kitabıdır. Bu kitap *Madde ve Kuvvet*'in birinci cildine yazılmış bir reddiyedir. Burada materyalizm reddedilirken dayanılan deliller daha çok Büchner'in çelişkileri olmuş, bu çelişkiler bazı İslâm âlimlerinin fikirleriyle desteklenmiştir. Diğer önemli reddiyeler ise İsmail Ferid'in *İbtal-i Mezheb-i Maddiyyûn* (İzmir 1312),

---

[216] Rahmi Karakuş, **Felsefe Serüvenimiz**, Seyran Yayınları, İstanbul 1995, s. 125.

[217] Karakuş, **Felsefe Serüvenimiz,** s. 126.

Şehbenderzade Ahmed Hilmi'nin *Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti* (İstanbul 1332) ve İsmail Fenni'nin *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlali*'dir (İstanbul 1928).

1.6. Abdullah Cevdet (1869-1932)

1869'da Arapkir'de doğan Abdullah Cevdet birkaç yıl sonra ailesiyle birlikte Elazığ'a geldi. İstanbul'da Kuleli Askeri Tıbbiye İdâdîsi'ni bitirdikten sonra Mekteb-i Tıbbiye'ye kaydoldu.[218] Tıbbiye öğrenimi yaptığı sırada (1888-1894) İttihat ve Terakki'nin kurucularından dostu İbrahim Temo ona Felix Isnard'ın *Spiritualisme et Matêrialisme* adlı kitabını tavsiye etti. Bu kitapta Isnard, dini, sosyal gelişmeye engel teşkil ettiğine yönelik görüşleri çarpıcı ve basit bir üslupla nakletmiştir. O dönemde adı geçen okulda biyolojik materyalist eğilimler hâkim durumdaydı. Abdullah Cevdet, aileden dinî eğitiminin kuvvetli olduğu, hatta arkadaşları arasında dinî vecibelerine bağlı biri olarak tanındığı halde kısa sürede bu çevreden etkilenerek materyalizme yönelmiştir.

Tıbbiyenin son senesinde okuduğu Ludwig Büchner'in *Madde ve Kuvvet* adlı eseri Abdullah Cevdet'in zihin dünyasında büyük değişiklik yaptı.[219] Biyolojik materyalist görüşleri halkın anlayacağı bir seviyede ele alarak Batı dünyasında büyük ilgi gören bu kitabın bir bölümünü Abdullah Cevdet, *Fizyolociya-i Tefekkür* adıyla Türkçeye çevirdi (1890). Abdullah Cevdet, Büchner ve Isnard dışında Karl Vogt, Ernest Haeckel ve Spencer'ın tesiri altında kalmıştır. Abdullah Cevdet'in diğer bir fikir eseri *Dimağ (Beyin)* 1890'da yayınlandı. Kaynak olarak Büchner başat olmak üzere Daubês, Lêtourneau, Le Moynac gibi isimlerin eserlerinden faydalandı. Bunlardan sonra sırasıyla *Fizyolocya ve Hıfz-ı Sıhhat-i Dimağ* ve *Melekât-ı Akliyye* adlı eserleriyle ve Büchner'in *Natur und Geist (Doğa ve Tin)* adlı eserini de *Goril* adıyla çevirerek biyolojik materyalizm ve dönemin yaygın temayülü olan beynin fonksiyonları üzerinde duran kitaplarını yayınladı. Aynı konular üzerinde *Maarif, Musavver Cihan* ve *Resimli Kitap* mecmualarında makaleler yazdı.[220] 1891'de bir felsefe ansiklopedisi niteliğinde olan ve daha çok İslâm âlimleriyle biyolojik

---

[218] M. Şükrü Hanioğlu, "Abdullah Cevdet", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** c. I, İstanbul 1988, s. 90.

[219] Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,** s. 246.

[220] Hanioğlu, "Abdullah Cevdet", s. 90.

materyalist filozofların fikirlerini bağdaştırmaya çalışan *Fünun ve Felsefe* adlı çalışmasının ilk taslağını hazırladı. 1894'te Mekteb-i Tıbbiye'den mezun olan Abdullah Cevdet, İttihat ve Terakki Cemiyet'ini kuranlar arasında yer alan Hüseyinzâde Ali, Doktor Nazım ve Bahaettin Şakir'le sınıf arkadaşıydı. Tıbbiyede devamlı temasta bulunduğu İttihatçı gençlerle aynı siyasî kanaatlere sahipti. Özellikle İbrahim Temo'nun etkisiyle Abdullah Cevdet'te materyalist fikirler kuvvetlenmişti.[221]

Gustave Le Bon'dan *Ruhu'l-Akvâm'ı* 1900'de tercüme etti ve 1901'de yayınladı. 1902'de *Hamlet* tercümesini yayınladı. 1908'de Dr. Dozy'nin iki ciltlik *İslâmiyet Tarihi*'ni çevirip yayınladı. 1909'da Emile Boutmy'den *Essai d'une Psychologie Politique du Peuple Anglais* adlı eserini *İngiliz Kavmi* adıyla yayınladı. 1911'de *Fenn-i Ruh* adlı kitabını, 1913'te *Fünun ve Felsefe*'nin ikinci baskı yayınladı. Weber'den *Asırların Panaroması*'nı, Gustave Le Bon'dan *Les Aphorismes des Temps Prêsents*'ı *Asrımızın Nusûs-ı Felsefiyesi* adıyla, *Enseignement Psychologique de la Guerre Europêenne*'i *Avrupa Harbinden Alınan Psikolociyai Dersler* adıyla yayınladı. Yine Gustave Le Bon'dan *Hier et Demain* ile *Psychologie des Foules*'ü *Dün ve Yarın, İlm-i Ruh-i İçtimai* adlarıyla yayınladı (1924). Çok sevdiği bu Fransız psikoloğunu daha etraflı tanıtmak için Baron Motom'un *L'Oeuvre de Gustave Le Bon* adlı eserini çevirdi.[222]

Materyalizmin Türkiye'ye girişinde ve gelişmesinde, birtakım yayın ve kuruluşların faaliyetleri, "modernleşme hareketi" olarak da değerlendirilmektedir. Bu çerçevede ilk modernleşme hareketi, geniş anlamıyla Abdullah Cevdet tarafından gerçekleştirilmiştir.[223] Henüz Türkiye'de Doğu ve Batı klasiklerinin tanınmadığı bir devrede ilk defa bunları tanıtmak ve memleket ölçüsünde bir "Renaissance" açmak için ilk çabayı yapmıştır. 1904'te bulunduğu İsviçre'de Türk kültür hayatında etkisini uzun yıllar sürdürecek olan *İctihad* dergisini kurdu. İsviçre'den sınır dışı edildikten sonra 1905'te gittiği Mısır'da *İctihad*'ı yayınlanaya devam etti. 1910 yılından sonra İstanbul'da yayınlanan ve yayınladığı din aleyhtarı makaleler dolayısıyla çeşitli

[221] Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,** s. 247.

[222] Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s. 248.

[223] Ülken, "Türkiye'nin Modernleşmesi ve Bu Hareketin Öncüleri Olan Türk Düşünürleri", **AÜİFD,** sy. 27-30, c. IX (1963), s. 28.

defalar kapanan bu dergi 28 yıl yayın hayatına devam etti. Batıcı ve biyolojik materyalist fikirleri benimseyen birçok Osmanlı yazarı bu dergi etrafında toplandı. Bunların en tanınmışları arasında Kılıçzâde Hakkı ile Celal Nuri de vardı.[224] Abdullah Cevdet dinî duygulara ve geleneklere hücumundan ve bazı fikirlerini aşırı bir şekilde ifade ederken düştüğü çelişkilerden dolayı şiddetli tepkilere sebep olmuştur.[225]

Abdullah Cevdet'in en çok tartışma yaratan çalışması Dozy'den yaptığı *Tarih-i İslâmiyet* adlı çeviridir. Hz. Peygamber'in hayatını marazi psikoloji ile açıklamaya çalışan bu kitap, kendisinin din düşmanı olarak tanınmasına sebep olmuş ve aleyhinde birçok tenkit kaleme alınmıştır. Bu tercümeye yazdığı girişte, inanç ve duygulara ne ölçüde ters gelirse gelsin, Dozy'nin eserinde dile getirilen gerçeklerin hiçbir bağnazlığa düşmeden kabul edilmesi gerektiğini ileri sürmüş, müellifin gayrimüslim oluşunun fikirlerini itibardan düşürmeyeceğini, böyle objektif ilmî bir eser veren kişinin Müslüman sayılması gerektiğini iddia etmiştir. Ayrıca bütün bir İslâm tarihi literatürünü "müstebit hükümdarların zoruyla kaleme alınmış siyasî metinler" olarak kabul etmesi çok şiddetli tepkilere yol açmıştır.[226]

1932'de İstanbul'da ölen Abdullah Cevdet, kanunların laikleşmesi, Latin alfabesinin kabulü, Batı kıyafetlerinin alınması, kadınların hürriyeti ve Batı medeniyetine kökten giriş fikirlerini benimsedi ve kitaplarında ilk defa sol kapakta Latin harflerini kullandı; ayrıca alaturka tartı ve ölçü yerine milletlerarası tartı ve ölçülerin kullanılması gerektiğini savundu.[227]

2. Celal Nuri'nin Felsefî Görüşleri

2.1. Felsefe Nedir? Felsefenin Bir Geleceği Var mıdır?

18. yüzyılda bilimlerin gelişmesine paralel olarak ortaya çıkan pozitivizm, duyu verilerini temel alarak, hakikat ölçütü olarak bilimi kabul etmiş ve bilim dışında

---

[224] Hanioğlu, "Abdullah Cevdet", s. 92.

[225] Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s. 249.

[226] Hanioğlu, "Abdullah Cevdet", s. 92.

[227] Hanioğlu, "Abdullah Cevdet", s. 93.

hiçbir hakikat olmadığını öne sürmüştür. Gerçeğin ölçütü olarak duyu verilerini ve deneyi alan pozitivizm doğrultusunda Celal Nuri de metafiziği boş ve değersiz bir alan olarak görmüş ve iddialarını bu temel çerçevesinde ortaya koymuştur.

Felsefeyi bir spekülasyon olarak gören Celal Nuri'ye göre, felsefî spekülasyonlar insan zihnini gerçeğe yanaştıracağı yerde ondan uzaklaştırmıştır. Bu nedenle felsefe muğlak, karanlık, örtülü bir şeydir.[228] Celal Nuri, bilimde olduğu gibi felsefede de bilimsellik aramakta ve bu alanı bilimsel bir temele oturtmaya çalışmaktadır. O, içinde bulunduğumuz evren ile ilgili problemlerin çözümünü verebilecek tek alan olarak bilimi kabul etmektedir: "Hakikate ulaşmak için bir tek vasıtamız vardır; o da fendir [bilim]."[229] Celal Nuri bilimde de felsefede de metafizik konuların yer almasını istememektedir. O, salt metafizikle uğraşan felsefeyi, boş bir uğraş alanı, bir spekülasyon olarak kabul ettiği için bu tarz felsefeye ve filozoflara şiddetle hücum etmektedir. Ona göre, felsefe tarihinde binlerce seneden beri varlığın ilk nedenleri, ilk ilkeleri problemi ile uğraşan ve bunu çözmeye çalışan birçok filozof olmasına rağmen, bunların hiçbirisi tabiatın öbür tarafını anlamada başarılı olamamış ve bu konuda hiçbir şey yapamamışlardır.

Celal Nuri'ye göre aklî yoldan gidip de kâinatın bilinmezliklerinden bahseden, bunu şerhe çalışan her türlü nazariye, ilim ve fen boştur: "Binaen aleyh sırf muâdelât-ı akliyye ile uğraşıp; meydana nazariyeler, fikirler, meslekler, mektepler, mücellitler koyan felasife hiçbir şey yapamamışlardır".[230] Felsefe anlayışında pozitivist bir tavır sergileyen Celal Nuri, aklın önemini kabul etmekle birlikte aklî prensiplerle uğraşmanın ancak tabiat alanı içerisinde yararlı olacağını, tabiat ötesi konularda ise bize bir şey kazandırmayacağını vurgulamaktadır. Bu konuda yapılan uğraşıları, "okyanusu kurutma" teşebbüsüne benzeten Celal Nuri; "okyanusu kurutmak teşebbüsü binlerce sene birtakım kimseleri iştigal etse, sonunda büyük bir adem-i muvaffakiyete müncer olur"[231] demektedir.

Bilgi konusunda ise tecrübe ve deneye öncelik veren Celal Nuri, tecrübe ve deney haricinde yapılacak aklî spekülasyonları boş "abuk sabuk" şeyler olarak kabul

---

[228] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl,** s. 19.

[229] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl,** s. 17.

[230] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl,** s. 17.

[231] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl,** s. 17.

etmektedir. Aklî problemler, özellikle de varlık ve bilgi konusunda en çok Spinoza'nın panteizmi ile Kant'ın *Salt Aklın Eleştirisi* adlı eserini eleştirmekte, ayrıca Hegel'in idealizmi ile Schelling'in metafizik problemlerle uğraşmasını da tenkit etmektedir:

> "Mesela Spinoza'nın veya Kant'ın panteizmini, zekâ-i sırfanın tenkidini ele alınız; bir takım muâdelât, nazariyât, kıyâsât, netâic, kazâyâ sizi epeyce meşgul eder. Neticede ne hasıl olacağını bilir misiniz? Hiç! Çünkü Spinoza da Kant da Hegel de Schelling de ilh. hep gayr-i kabil-i hallin halli ile uğraşmışlardır."[232]

Bu filozofların dehasının insanlara zarar verdiğini iddia eden Celal Nuri, bu kişilerin yaratılıştan sahip oldukları zekâ ile asılsız, temelsiz fikrî spekülasyonlarına, insanların dikkatini çekecek birtakım süslü, yaldızlı sözler ilave ettiklerini, bu filozoflarla selefleri ve haleflerinin zavallı insanları binlerce seneden beri yormuş olduklarını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla -tecrübe ve deneyin yapılamayacağı- metafizik problemlerle uğraşan felsefe de ona göre boş bir şeydir: "Felsefe, bir hava oyunu, bir spekülasyondur. "Metafizik" denilen mâverâ-yı tabîiyyât ilmi yoktur. Çünkü tabiatın öbür tarafı gayr-i mevcuttur."[233] Celal Nuri'ye göre skolastiklerin yaptığı bu boş ve çökmüş Ortaçağ felsefesi ve İslâm fıkıh usulünün (hukuk metodolojisi) önemli bir kısmının mantık dışı düşünceleri zavallı insanları çok zaman yormakla kalmamış; bilimsel faaliyetlerden de alıkoymuştur.[234]

Celal Nuri, metafiziğin Buckle'ye (1821-1862) göre bir tarifini verir: "Metafizik, İngiliz hakîmi Buckle'ye göre kendi kendini mütalaa eder bir şeydir. Bu mütalaada zekâ hem bir vasıta-i müktesebattır hem de bir sâha-i tedkikattır."[235] Celal Nuri, Voltaire'in (1694-1778) yaptığı metafizik tarifini de şöyle verir: "Voltaire demiştir ki: "Bir kimse söze başladığında kendisini anlamaz ve muhataplar da onun sözlerinden asla bir şey çıkaramazlarsa işte o zaman metafizik başlar."[236] Ona göre en büyük felsefeciler aklî muvazenelere dalmak suretiyle açık fikirlilikten mahrum

---

[232] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 17.

[233] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 18.

[234] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 18.

[235] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 18.

[236] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 19.

olmuşlardır; mesela meşhur Hegel, gökyüzü cisimlerinin hareketlerini çekme ve itme kanunlarından başka şeylere isnat etmiştir.

Celal Nuri, son dönemdeki felsefecilerin hepsinin uzun incelemelerden sonra felsefenin bir "hiç" olduğunu ispat edecek neticelere ulaşmış ve bu hiçleri "önemli keşifler" diye ilan etmiş olduklarını iddia eder. Örnek olarak büyük bir zekâya sahip olan ve ona göre Kant'ın felsefesini alt-üst eden Schopenhauer'u (1788-1860) verir. Schopenhauer kâinat muammasını, "kâinat bir irâdet ve temsildir" diye halletmiştir.[237] Anlaşılan Celal Nuri bu konuda fazla malumat sahibi değildir. Çünkü Schopenhauer, çıkış noktası Kant olan gelişmenin içinde yer alır. O da Kant'ın yeni bir felsefe için koymuş olduğu esaslara bağlıdır. Kendisini bir "Kantçı" sayan, yine de Kant'ın ardından gelen ve Alman idealizmi denilen çığırın önderlerinden Fichte, Schelling, Hegel'den önemli ölçüde ayrılır.[238] Ayrıca Schopenhauer'ın *Yeter Sebep Önermesinin Dört Çeşit Kökü* adlı doktora tezi, Kant'ın *Salt Aklın Kritiği*'nde varmış olduğu sonuçların derli toplu bir özeti gibidir.[239] Schopenhauer'a göre dünya anlamlı bir dünya değildir; bundan dolayı felsefeye düşen iş de, anlam yorumları olmayıp, bu anlamsız dünya içinde insanoğluna bir şekilde yolunu buldurmaktır. İçinde anlam bulunmayan dünya bütünüyle kötüdür ve var olmamak yeğdir.[240]

Celal Nuri'ye göre Hint'te de, Mısır'da da, Çin'de de eski ve yeni zamanlarda bu fikirler insan aklını meşgul etmiş olup, ara sıra tedavülde dolaşmış sonra da tedavülden düşmüşlerdir. Bir filozof bunlardan birine düşüncelerini hasretmiş sonra da ekolü unutulmuş, fakat birkaç asır sonra yine biri ortaya çıkarak aynı düşünceleri tekrarlamıştır. Ortaçağ felsefesi eski Hint kitaplarında aşağı yukarı harfiyen mevcuttur. Celal Nuri, bu çerçevede İslâm Sûfileri'nin uygulamalarını da eleştirmektedir:

> "Bizim mutasavvıfa da bunları almışlar ve bazı kapalı, rumuzlu, kinayeli elfâz ile ifade etmişlerdir. Sûfiyyenin en esaslı sermayesi panteizmdir. Hülasa bunların cümlesi vâhî

---

237 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 19.

238 Gökberk, **Felsefe Tarihi**, s. 398.

239 Gökberk, **Felsefe Tarihi**, s. 401.

240 Gökberk, **Felsefe Tarihi**, s. 399.

düsturlarla uğraşmış ve gayr-ı mevcut hayaletler arkasında dolaşmıştır. Cinnet, felsefenin süt hemşiresidir."[241]

Celal Nuri, felsefede sonsuz bilmece olarak tanımladığı kâinatın nasıl oluştuğu, varlığın ilk nedenleri gibi metafizik problemlerin dışında yer alan konuların, gelecekte bilime intikal edeceğine inanarak metafizik problemlere yer veren felsefenin gelecekte hiçbir yer edinemeyeceğini öne sürmektedir. O, Nietzsche'yi (1844-1900) tımarhanede öldü diyerek tenkit etmekte ve felsefeyi cinnetin sütkardeşi saymaktadır. "Her nevi felsefede biraz cinnetin yeri vardır"[242] diyen Celal Nuri, felsefe ve metafizik hakkındaki sübjektif tutumuyla, felsefe tarihi boyunca hakikate ulaşma yolunda çaba sarf eden birçok filozof ve bilim adamının çabalarını da hiçe indirmiş olmaktadır.

Felsefenin bugünü ve geleceği konusunda Celal Nuri, Kant ve Hegelvari felsefelerin bugün artık tekrar ortaya çıkmasının mümkün olmadığını, bu çeşit felsefelerin gelecekte Ortaçağ skolastiği gibi yok olacağını iddia etmektedir. Ona göre ezeli bulmacayı halletmeye gücü yetecek olan bir felsefe yoktur, olamaz ve olmayacaktır. "Zekâ-yi beşer gittikçe amelîleşiyor, amelîleştikçe zan ve hayal üzerine müstenit nazariyat dökülüyor, sukut ediyor"[243] diyen Celal Nuri'ye göre, eskiden de birçok esrarlı, gizli bilimler (*sciences occualtes*) vardı, ama bunların hepsi mahvoldu gitti. Celal Nuri, astronominin ilerlemesiyle eski nazari felsefenin büyük bir kısmının geçerliliğini kaybettiğini, böylece sonsuzluk hakkındaki fikirlerin de teleskopun gelişmesiyle kökten değiştiğini söylemektedir. Ona göre aynı şekilde madde ve kuvvet hakkındaki görüşler fizik sayesinde bir nazariye (teori) olmaktan çıkıp, bilime dâhil olmuşlardır: "Ebediyeti-i madde, ebediyet-i kuvvet, hareket, hararet-i şems meseleleri bugün artık hiçbir kimsenin inkâr edemeyeceği fusûl-i fen olmuşlardır."[244] Özet olarak; felsefe konusunda mevcut olan eski nazariyelerin şimdiki asır tarafından kesinlikle mahkûm edilmiş olduğunu iddia eden Celal Nuri, gelecekte de hakiki ve müspet bir felsefe meydana geleceği ümidini taşımaktadır.[245]

---

[241] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 20.

[242] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 20.

[243] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 22.

[244] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 127.

[245] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 23.

Felsefenin görevi konusunda da görüş bildiren Celal Nuri, felsefe içerisinde hiçbir şekilde metafizik konuların bulunmasını istememekte; o, gelecekte felsefenin daha bilimsel bir nitelik ve yapıya kavuşacağına inanmaktadır. Celal Nuri, felsefe ile bilimin sentezini yapmaya çalışarak her ikisinin de görev alanını şu şekilde belirlemektedir:

> "Fennin vazifesi hâdisâtı zapt ve kayıttır, tecrübedir, tespittir. Bunların aralarındaki kavânîni tayin ve henüz hal olunan mesâil ile daha halline zaferyâb olunamayan mesâil arasında yine bir fikr-i fennî ve tecrübî ile "faraziyyat" der-miyân etmek felsefenin vazifesidir. Felsefe bu itibar ile re'yimce fennin fizyolojisidir."[246]

Celal Nuri, felsefede sonsuz bilmece olarak tanımladığı kâinatın nasıl oluştuğu, varlığın ilk nedenleri gibi metafizik problemlere yer veren felsefenin gelecekte hiçbir yer edinemeyeceğini açıklamaktadır. Bu tür konuların gelecekte bilime intikal edeceğine inanan Celal Nuri'ye göre gelecekte bilim sayesinde ispatı aklen mümkün problemlerden başkasıyla uğraşan felsefe hiçbir yer bulamayacaktır.[247] Celal Nuri'ye göre 19. yüzyılda astronomi biliminin ilerlemesi, bize âlemdeki konumumuz hakkında tam bir fikir edinmemizi sağlamıştır. Ona göre gelecekte astronomi daha çok ilerleyecektir ve bu yeni ilim felsefî eğitimimize hizmet edebilmek için ne lazımsa göz önünde bulundurarak onu bizim istifademize şimdiden sunmuştur: "Bugüne kadar insanlar mevki-i hakikilerinden gafil idiler şimdi ise lehü'l-hamd, nerede bulunduğumuzu, kim olduğumuzu, feshetserâ-yi eflâkdeki mevkimizi, az çok fakat hakikate mutabık surette biliyoruz."[248]

Celal Nuri tüm bilimlerin aslında birbiriyle bağlantılı olduğunu kabul ederek, birinin ilerlemesinin diğerinin de ilerlemesine vesile olacağını düşünmektedir. Bu sebeple felsefe içinde yer alan fakat felsefeden çok bilimle ilgisi olan mantık, psikoloji, estetik, ahlâk, hukuk felsefesi ve tarihi ile felsefe tarihine "felsefe" isminin verilmesinin yanlış olduğunu ortaya koyup, sebebini de şu şekilde izah etmektedir:

> "Mantık, riyazıyat gibi bir fendir ve belki onun mu'terize-i umumiyesine idhâl olunabilir. Psikoloji yani ruhiyyat veya fenn-i ruhşinas ise teşrih ve fizyoloji üzerine müesses ve istikbali pek büyük olan -tam manasıyla- bir fendir. Ahlâkiyat ulum-i içtimaiyyenin bir

---

246 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 22.

247 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 22.

248 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 127.

şubesidir. Felsefe-i hukuk ve tarih ve hatta [felsefe tarihi] tarih ve hukuk felsefelerine dâhildirler. Bunların birbirinden tefriki manasızdır. İçtihadımca felsefe fennin şiiridir."[249]

Celal Nuri, felsefenin konuları arasında yer alan ahlâk, estetik, mantık ve felsefe tarihi gibi konuların bilimsel bir yapısı olduğunu kabul ederek, böyle bir felsefe anlayışını materyalizmin temsil ettiğini ortaya koymaktadır. Çünkü ona göre bu ekol zaman, mekân, sonsuzluk kavramlarıyla uğraşmamakta ve Zorunlu Varlığın (Vacibü'l-vücud) varlığını ispat etmeye çalışmamakta, kısaca metafizik ile uğraşmak yerine tabiat alanıyla ilgilenmektedir.

2.2. İdeal Felsefî Ekol Olarak Materyalizm

Materyalizm, var olan her şeyin maddeden ibaret olduğunu, maddeden bağımsız fizik ötesi bir alanın bulunmadığını, bilinç, duygu, düşünce vb. unsurların maddeden kaynaklandığını, olup biten her şeyin sadece maddi sebeplerle açıklanabileceğini, sonuç olarak tabiatüstü bir gücün mevcut olmadığını ileri süren özünde tanrıtanımaz (ateist) doktrinler bütününe verilen addır.[250] II. Meşrutiyet döneminde ülkemize girmeye başlayan materyalizm ekolünü temsil edip, sistemli ve bilinçli bir şekilde savunanlar; Baha Tevfik başta olmak üzere Ahmet Nebil, Rıza Tevfik, Suphi Ethem, Memduh Süleyman, Abdullah Cevdet ve bunlara sonradan katılan Celal Nuri'dir.[251]

Baha Tevfik ve arkadaşlarının materyalizmi ülkemizde yaymak için gösterdiği gayretleri Celal Nuri'de de görmekteyiz. Ona göre en doğru felsefi ekol materyalizm, bu mesleğin en iyi savunucularından biri de Büchner'dir. Celal Nuri bu görüşünü şöyle ifade etmektedir: "Felsefe-i maddiyyeden ulvi bir meslek-i hikmet yoktur. Çünkü bu, evvela nazariyyât itibariyle şerh-i vekayi' için fevke't-tabia esbaba tevessül etmez. İdealizm gibi, tahriyat-ı fenniyye sed çekmez. Bilakis eşyanın mana-yi amîkını ve nisbet sebeplerini aramak ister."[252] Onun iddiasına göre

---

[249] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl,** s. 23.

[250] Aydın Topaloğlu, "Materyalizm", **TDV İslam Ansiklopedisi**, c. XXVIII, Ankara 2003, s. 137.

[251] Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi**, s. 199.

[252] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl,** s. 50-51.

materyalizm, eylemler itibariyle ideal dünyayı, bizim dışımızda tasavvur edeceğine bizim içimizde kabul eder ve onun gerçek bir şekil kazanmasına çalışır.[253]

Celal Nuri, spiritüalizm, materyalizm ve monizm ekollerinin ne olduğuna dair uzun senelerden beri yaptığı incelemelerden sonra 19. yüzyılda materyalizmin en önemli temsilci olarak, bu konuda eserler verip mücadele eden Lüdwig Büchner'i kabul ettiğini bildirmektedir.[254] O, Büchner'in yazılarından ve konferanslarından örnekler alarak düşüncelerini ortaya koymuş ve kendisi de onun düşüncelerini desteklediğini ifade etmiştir. Hatta *Tarih-i İstikbâl Mesail-i Fikriye* adlı kitabının bir bölümünde onun sözlerini aynen aktarmış ve sonunda da şu ifadeyi kullanmıştır: "Felsefe-i maddiyye denilen usul-ı taakulü tevzih için kendimizden fazla bir şey söylenmesini zaid görür ve Büchner'in makalesini harfiyata son derece sadık olmak üzere nakil ile iktifa ederiz."[255] Büchner'in görüşlerini tümüyle kabul ettiği yazılarından kolaylıkla anlaşılan Celal Nuri, *Tarih-i İstikbâl* adlı eserinde Büchner'in sözlerinin aralarına zaman zaman parantezler açarak; "bravo", "âmennâ" gibi ifadelerle onu tasdik etmekte bazen de onun materyalizm konusundaki fikirlerini teyit eden açıklamalarda bulunmaktadır.[256] Büchner ise materyalizmi şöyle açıklamaktadır:

> "Meslek-i maddiyyun cümleler, terkipler, kıyaslar, muadeleler boş nazariyeler ile uğraşmaz. Metafizik mütehassıslarının bütün inceliklerine karşı ilan-ı cehl eder. Bu felsefe eldeki vasıta ile neyi anlayabilirse onunla iktifa eder; gayr-i kabil-i lems şeylerle uğraşmaz. Fünun-i tabîiyye-i hâzıra kamilen materyalisttir."[257]

Büchner'e göre materyalizme yapılan en büyük haksızlık bu ekolün kozmik olayları bir "hareket ettirici ilkeye" (*principe directeur*) ihtiyaç bırakmadan maddenin nitelik ve titreşimleriyle açıkladığı yolundaki yaygın kanaattir. Ona göre zaten salt hakikatleri (*hakâik-i mahza*) bu şekilde açıklamak mümkün olsaydı onu büyük bir memnuniyetle kabul etmek lazım gelirdi. Çünkü insanlığın büyük muammayı çözme hususundaki arzusu tatmin edilmiş olurdu. Büchner'e göre

---

253 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 51.

254 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl,** s. 25.

255 Celal Nuri, **Tarih-i istikbâl**, s. 53.

256 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl,** s. 40-41.

257 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 52.

maalesef bu konuda materyalizm de spiritüalizm kadar acizdir. Zaten bu mesele hiçbir zaman insanoğlu tarafından halledilmeyecektir.[258] İnsan zekâsının acizliği, kâinatın anlaşılması hakkında meydana gelen her bir teşebbüsü sonuçsuz bırakmıştır ve bırakmaya mahkûmdur. Buradan yola çıkarak Büchner; bu ilk hareket ettiriciye Madde, Kuvvet, Ruh, Allah, Mutlak, Vacibü'l-vücud, Âlemin Ruhu, Bilinmez gibi isimlerin verilmesini insanlığın kendi cahilliğini gizlemesi olarak değerlendirmektedir. Bununla beraber bir felsefi ekol olarak materyalizm de esas konuyu çözme hususunda diğer ekoller kadar acizdir. Ona göre insan, metafizik âlemi terk edip kendisini kuşatan ve kendisinin de bir kısmını oluşturduğu doğayı incelemelidir.[259]

Büchner, bir Tanrı'ya inanışı insanın acizliği olarak gösterirken Celal Nuri'ye göre geçmiş ve sonraki nesiller tarafından ortaya konan ilimler, felsefeler, hikmetler bu berzahta saplanıp kalmakta, daha ötesine geçememektedirler. Elde dolaşan katı ve kısır akait kitapları bir tarafa bırakılacak olursa görülür ki, İslâmiyet kadar "sırr-ı azîmin uluviyyetini" ortaya koyan ve bu sırrın çözülemeyeceğini ilan eden başka bir felsefi ekol yoktur, olamaz da. Zira İslâmiyet Vacibü'l-vücud'un tarifinin yasak olduğunu bildirmekle Hıristiyanlık gibi Tanrı'yı üç insan şeklinde göstererek putperest inancı sürdüren dinlerden kat kat üstündür.

Celal Nuri'nin onaylayıp aynen aktardığı Büchner'e göre muazzam tekâmül kanunu, gelecekte doğanın varlığa getirilişi düşüncesinin; kâinatta doğal bir intizamın varlığına olan itimat da mucize ve olağanüstü olaylara olan inancın yerini alacaktır. Madde ve kuvvetin, beden ve ruhun birliği, monizm ve düalizmin yerine geçecektir.[260] Celal Nuri'ye göre neticede muazzam tekâmül kanunu, tekvin (varoluş, yaratılış) nazariyesinin, yerine geçecek ve insan, zan mahsulü olan düşüncelerden yüz çevirerek yeryüzündeki hayatını mümkün mertebe ve her yönden olgun bir hale dönüştürecektir. Böylece materyalizm bir "olgunluk ve mükemmellik ekolü" olarak sunulmaktadır.

---

258 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 33.

259 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 34.

260 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 29.

Celal Nuri, dünyada her bir olayın bir sebebi bir de sonucu olduğunu belirtir. Ona göre, başlangıç ve sonuçtan ayrı, âlemde hiçbir şey yoktur. Bugünkü bir olay varoluş gününde meydana gelmiş bir fiile kadar dayanmaktadır ve bugünkü bir olayın eseri kıyamet gününe kadar devam edecektir.[261] Madde ve kuvvet doğup ölmeyip, her zaman mutlaka boşlukta şekil değiştirerek devam ettiği gibi, sebepler ve tesirler de birbirini takip etmektedir. Celal Nuri bu düşüncesine açıklık getirmek için, denize atılmış bir taş parçasının meydana getirdiği daireyi örnek olarak verir:

> "Umman-ı bî-girâna atılmış bir taş nasıl bir küçük daire teşkil eder, ondan sonra o halka genişlenir, genişlenir, temevvüç eder ve bî-intihaya mensup olursa, derya-yı zamana endaht edilmiş bir vak'a da aynı nisbet-i riyaziyye dahilinde tevessü' ve temevvüç eder. Açılır, açılır ve istikbal böylece teşkil ve tertip olunur. Dünyada sebebsiz vaka olmaz. Esbab ezelden gelir, vakayı-i ebede doğru sürüklenir. Elbette eflakı tedvîr eden kavânîn gibi bu zaman denilen şey-i gayr-ı kâbilü't-tarifin de seyrini tanzim eden desâtîr vardır."[262]

Celal Nuri, Büchner'e dayanarak madde kelimesinin daha önceleri renk, şekil, ağırlık, yumuşaklık ve sertlik gibi dış nitelikleri gösteren bir nesneden başka bir şeyi ifade etmediğini, fakat 19. yüzyıl içinde bilimdeki ilerlemelerin onun önemini oldukça arttırdığını belirtmektedir. Ona göre yakın geçmişte maddenin gaz şeklinde olabileceği akla bile getirilmezken gökyüzündeki boşluklarda yer alan atomların arasını dolduran "esirin" de madde olmadığına inanılmaktaydı.[263] Celal Nuri'ye göre fiziksel ve kimyasal incelemelerle maddenin her zaman ve her yerde bulunduğu artık anlaşılmıştır. Yine bu incelemeler göstermiştir ki, maddenin, fiziksel, kimyasal, manyetik, elektrik ve kinetik özellikleri de vardır. Eskiden bu özelliklerin maddede bulunduğunu düşünmek bile imkânsızdı. Vaktiyle madde fikrinden ayrı kabul edilen sayısız vasıfların şimdi bu mefhumun ayrılması mümkün olmayan parçaları haline geldikleri görülmektedir.[264] "Materyalizm" kelimesinden hoşlanmadığını belirten Celal Nuri, bunun sebebini madde denince, daha çok ruhsuz bir cesedin akla gelmesi olarak ifade etmektedir. Ona göre gerek Türkçe "maddi" gerek batı dillerindeki "materyal" kelimesi, bir dereceye kadar sertlik ifade ederler, hâlbuki Büchner ve diğerlerinin yaymak istedikleri felsefe bu değildir: "Bunlar

---

261 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 11.

262 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 12.

263 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 36.

264 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 37.

madde ve kuvvetten ve onların tecelliyat ve tezahürâtından ve netice-i tekâmül olarak hayat gibi, zekâ gibi, deha gibi ekmeliyat vücuda getirdiklerinden bahsediyorlar; yoksa yalnız maddeden, galiz ve camid, kesif ve bî-ruh maddeden değil."[265]

Celal Nuri, maddeci düşünürlerin, ebedilik ve sonsuzluk kavramlarını ispat etmek gibi bir iddialarının olmadığını, sadece Hıristiyanlık tarzında kabul edilen bir yaratıcıyı ortadan kaldırdıklarını belirtir ki, maddeci bir kimseyi tatmin eden tek faraziye de budur. Ona göre mekân ve zamanın sonsuzluğunu tasavvur etmek imkân dışındadır. Hele bizim için bundan daha muhal bir şey vardır ki o da kâinata sınır tasavvur etmektir.[266] Bu bağlamda sınırlı bir âleme ve onun üstünde tahtlarında yan gelip oturmuş bir veya birkaç Tanrı'ya inanmak, ancak teleskopun icadından önce ve gökyüzünde dindar kişilerce tahayyül edilenden çok daha fazla gök cisminin var olduğu bilinmiyorken mümkündü. Aynen bunun gibi yerkürenin katmanlarını inceleyen bilim bize gösterdi ki, yerküre düşünülenden çok daha eskidir ve insan, başlangıcı çok eski zamanlara dayanan ve bilinmeyen bir tekâmülün son kelimesidir.[267]

Celal Nuri'nin onayladığı materyalizm teorisine göre, kâinat ve içindeki varlıklar kendiliğinden var olmuştur ve bütün olaylar ilk sebeplerinin neticeleri olarak ortaya çıkmışlardır. Ayrıca materyalizm, bütün olayların değişmez yasalara bağlı olduğunu ve bu yasalara aykırı hiçbir durumun söz konusu olmayacağını da kabul eder. O, Büchner'e dayanarak, doğaüstü olaylar olarak kabul edilen şeyleri, gözlenmesi mümkün olmayan ve yanlış anlaşılmış şeyler olarak belirtir:

> "Maddiyyûn nazariyesine göre mevcudat bizatihi mevcuttur ve bütün hâdisât-ı mukaddem esababa müncer olur ve lâ-yetegayyer kanunlara tâbidirler. Bugün olduğu gibi hiçbir vakit hilâf-ı âdet şeyler olmamıştır. Hâdisât-ı fevke't-tabia denilen şeylerin esası gayrı kâfi müşahedat veya yanlış anlaşılmış şeyler, teşvişat-ı zihniye neticesi görülen hâyâlât, tevehhumât, sûfiyâne rüyalar, mutasavvifâne rü'yetler, papaz şakrabanlıkları veya spiritizmde medyumların hokkabazlıkları gibi şeylerdir."[268]

Celal Nuri, madde gibi ezeli ve ebedi özelliklere sahip olan "kuvvet" konusunu da Büchner'den iktibasla ele alır. Ona göre bugün bile birçokları maddenin

---

265 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 39.

266 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 40.

267 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 40.

268 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 40-41.

yanında ondan ayrı özel ve müstakil, adına "kuvvet" veya "kudret" denen bir şeyin var olduğuna inanır. Hâlbuki yeni bilim bu sorunu çözmüştür. Yeni bilime göre kuvvetin maddeden ayrı bir varlığı yoktur. Kuvvet, hareket veya gerilme halindeki maddenin bir özelliğidir. Bu, maddenin çok gerekli ayrılmaz bir parçası olup, kâh kütlelerin hareketi, kâh ferdi hareketler şeklinde ortaya çıkar. Kuvvetin bizatihi madde gibi yok olması mümkün değildir.[269]

Celal Nuri'ye göre, biz maddenin, kuvvetin ve hareketin ne olduğunu aramayız. Çünkü biz, unsurları ancak birlikte anlayabiliriz. Bizce önemli olan, eşyanın bize göre ne olduğunu anlamaktır, yoksa kendilerine göre ne olduklarını değil.[270] O, son zamanlarda, monizm kavramının materyalizm kavramı yerine konulmak istendiğini, bundan da materyalistlerin her şeyi sadece madde ile açıklamak istediklerini, bunun bir hata olduğunu bildirir. Hâlbuki monizmin ve düalizmin, ruh ve maddeyi ayrı ayrı kabul ettiklerini, ama kendisinin materyalizmin daha çok tanınması dolayısıyla materyalizm kelimesini tercih ettiğini, bu şekildeki kullanımda bir yanlışlık olmayacağını belirtir. Ona göre, bu kullanımın biricik kusuru, bazı kimselerce maddenin, kaba, sert, hareketsiz, hayal edilen her gayeye zıt bir inanç zannedilmesidir. Bunun sebebi de, madde hakkında sahip olunan yanlış düşünce ve materyalizm ile idealizm arasında düşmanlığın bulunmasının varsayılmasıdır. Oysa materyalizmin zıddı, spiritüalizm; idealizmin zıddı ise realizmdir.[271]

Celal Nuri, "akaitçiler" adını verdiği kelam alimlerinin dünyanın yaratılışı konusunda aldandıklarını, yaratılışı ve meydana gelişi anlayamadıklarını, bu konuda garip yorumlar yaptıklarını belirtir. Ona göre, yaratılış ve varlığa getirmeden kastedilen, madde ve kuvvetin şekil değiştirerek, şu andaki dünyanın oluşumunda bileşime vesile olmalarıdır. Yoksa bir süre önce hiçbir şey yoktu, madde ve kuvvet bulunmuyordu, sonra birden bire oluverdi demek, en basit akıl ve bilim kurallarını çiğnemek demektir. Ona göre, ezel, ebed, sonsuzluk, zaman, mekân, varlık var olan, kuvvetin varlığı, maddenin varlığı, bunların hepsi bilinmeyenler sınıfına dâhildir.

---

269 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 42.

270 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 49.

271 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 50.

Bizim bunlardan soyutlamayla akli denklemlerde bulunmamızın imkân ve ihtimali yoktur. Ona göre bir Zorunlu Varlık bulunsa da evreni zorunlu olmayan bir varlık, onu varlığa getireni de Zorunlu Varlık kabul etmekle bu mesele çözülemez, bilakis bilinmezler biraz daha derinleştirilir.[272]

Celal Nuri'ye göre, dünyanın yoktan var edilmesi gibi hiçbir anlam ifade etmeyen bir faraziyenin ortaya atılması, meseleyi biraz daha karıştırıp içinden çıkılmaz hale getirir. Ona göre bir şey a'yan ve arazdan ibaret olunca sonradan olmuş olmaz. Bu nedenle "akaitçiler"in ortaya attıkları "mademki âlem, a'yan ve arazdan olup; a'yan da cisim ve cevherlerden ibarettir o halde (âlem) sonradan olmuştur"[273] görüşü, yani cisim ve cevherlerin sonradan olduğu fikrine dayanan hudûs delili, Celal Nuri açısından geçersizdir. Zira duyumla gözlenebilecek şekilde, hiçbir kuvvet yoktan var edilmiş değildir. Kuvvet, evrim ve değişme ile bir şekilden başka bir şekle girdiği gibi, madde de, evrim ve değişme ile bir şekilden başka bir şekle girer. O, âlemde hiçbir hareketin, sonradan olmuş olduğunu kabul etmez. Her bir hareketi, onun meydana getiricisi, onu da onun meydana getiricisi, onu da onun meydana getiricisi vd. varlığa getirir. Birdenbire, sebepsiz, vesilesiz, meydana getiricisiz, yani onu harekete geçiren bir kuvvet olmaksızın herhangi bir hareket söz konusu olamaz.[274]

Celal Nuri'nin, materyalist fikir ve görüşlerinin yanında evrimci görüşü de benimsediğini söyleyebiliriz. Ona göre, Darwin kuramının tarihe ve İslâm tarihine uygulanması durumunda hata edilmeyecektir. O, canlılar dünyasında meydana gelen değişimlerin ancak evrim ile anlaşılabileceğini iddia eder. Önceleri en kuvvetli olasılık olarak canlılar ile cansızların ayrıldığını, yeryüzünün yaratılışa ait cenin mahiyetinden çıkıp, bağımsız bir dünya olmak üzere doğduğu gün doğal güçlerin, doğal maddelerle birleşmesi ve güneşin, ışık ve sıcaklığının yayılmasıyla canlının belirdiğini, en ilkel organsal hücrenin protoplazmayı oluşturduğunu, bunun, bitkiliğinin de hayvanlığının da başlangıçta henüz fark edilmediğini ifade eder. Çevre; doğa ve yaratılışın zorlanmasıyla, bu ilkel hücreyi evrimleştirdi. Ona göre,

---

[272] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 111.

[273] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 112.

[274] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 113.

ayıklama yasası gereğince, yaşamaya layık olanlar galip gelmiş, zayıf olanlar ise yok olmuştur. Bu evrim yasası gereğince, bazı canlılar, çevreyi uygun bularak son derece mükemmelleşmiştir. Çevreye uyan birçok canlı, varlıklarını sürdürürlerken, bir kısım canlı ise varlıklarını sürdüremeyerek nesilleri tükenmiştir.[275]

Celal Nuri "insanın menşei" konusunda da evrimci görüşlere sahiptir. Bu meselesinin de 19. yüzyılda bilimsel bir şekilde çözüme kavuştuğunu ve insanın birden bire yaratılmadığının bugün artık biliniyor olduğunu ortaya koyar. Ona göre insan, kendisini organik âlemin diğer kısımlarına bağlayan zincirin son halkasıdır:

> "İnsan hayvânât-ı sâire gibi, uzun ve asâr-ı sâlife içinde devam etmiş medîd bir tekâmülün muhassalasıdır. Filhakika menşe-i hayatta bir sır vardır ki maddiyyûnun hilafgirleri onu aleyhlerine isti'mal etmek istiyorlar. Biz bu bapta yalnız bir şey söyleyebiliriz: Bu menşein de kezalik tabii olması lazım gelir ve hayat daha henüz takarrür etmemiş şerâit tahtında gayr-i uzvi anâsırın imtizacı neticesi zuhur etmiştir."[276]

Ona göre eğer insan, doğa kuvvetinin ürünü ise, açıkça onun maddi ve manevi varlığı da doğaya zıt olan unsurlardan meydana gelmez. Böylece doğuştan fikirler (*Ides innees*) ve duyu organlarının yanılmalarına ait (*erreurs des sens*) bütün spiritüalist nazariyeler kendiliklerinden geçersiz hale gelir. Çünkü mukayeseli anatomi ilmi, bize bu doğuştan fikirlerin çok yavaş olarak uzun yıllar içinde doğa kuvvetlerinin etkisi altında tekâmül ettiğini göstermiştir. Dolayısıyla doğa ile duyularımız arasında kesin ve belirli bir nispet aramak zorundayız. Önem bakımından hiçbir doğa hadisesi, bizim duyularımıza ters düşmez. Ayrıca tecrübe, inceleme ve düşünce bize onu bildirir. Bu nedenle spiritüalistler tarafından ortaya atılan başka duyular, başka âlemler sözünün hiçbir manası yoktur. Çünkü bu âlemde mevcut olanlardan başka duyular olamaz. Başka türlü duyular ve âlemler üzerine kurulmuş fikirler hayalden başka bir şey değildir. Bizce önemli olan, eşyanın bize göre ne olduklarını anlamaktır; yoksa kendilerine göre ne olduklarını anlamak değil.[277]

---

[275] Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi**, s. 286.

[276] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 48.

[277] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 49.

Celal Nuri'ye göre Alman Profesör de Raymon tarafından Java'da keşfedilen "Pithecanthropus erectus"[278] ve başka biri tarafından bulunan "Pithecantropus alalus" bize insan türünün hayvanlar arasındaki yerini gösterir ve "nas ile nesnas" arasındaki farkı bildirmektedir. Darwin ve Heackel hayvan ve bitkilerin kanunları gereğince tekâmül ettiklerini ispat etmekle, tabiat bilimini örten büyük bir perdeyi kaldırmışlardır.[279] Ona göre Darwin nazariyesi, cinslerin silsilesini ve âlemin nasıl oluştuğunu gösteren güzel bir bilimsel kesin faraziyedir.[280] Organik cinsler, insanda durduğu ve insanın evrimi dahilinde devam etmeye başladığı gibi, vicdan ve inanç konusundaki evrim de, İslâmiyet'te durmuş ve İslâmiyet'in evrimi içerisinde devam etmesi zorunlu bulunmuştur.[281]

Muazzam bir evrim ürünü olan insan, milyonlarca asırda böyle derece derece bir değişim, dönüşüm geçirdiği gibi, insan ruhu da ruh olarak sahneye çıktığından beri, böyle bir evrime bağlı olmuştur. Hayvanlıktan çıkıp da insanlık derecesine yükselen ruh, elbette çok basit ölçüde akıl ve duyguya sahipti. İnsanın, idraksiz ruhu, idrak eden ruh gibi, evrim yasasına bağlı olmuş ve böylece kendisince bir tarih meydana getirmiştir. Darwin yasası gereğince, ilkel hücre, nasıl evrim geçire geçire insana kadar yükselmişse, aynen bunun gibi, idrak etmeyen ruh, vicdan, inanç ve iman, duygusal şahsiyette, birinci devirden itibaren bir hiçken ilerlemiş, mükemmelleşmiş, süzülmüş, törpülenmiş, kapsayan bir mahiyet almış ve İslâmiyet'te son bulmuştur.[282]

---

278 Hem ilkel maymunsu karakter, hem gelişmiş insansı karakter gösteren fosili ifade eden terimdir. Soyu tükenmiş insangillerden Cava insanı ve Pekin insanı için eskiden kullanılan cins adıdır. Günümüzde bu insanlar Home erectus olarak sınıflandırılmaktadır; bkz. **Ana Britanica**, c. XXV, s. 302. Latince "dik insan" anlamına gelen "homo erectus", insandan çok maymuna yakın olan Australopithecus ile H. Sapiens arasında bir geçiş aşamasını temsil etmesi olasıdır. İlk fosil 1891'de Hollandalı anatomi ve jeoloji bilgini Eugene Dubois tarafından bulunmuştur. Dubois, bu fosilin insan-maymun arası bir türe ait olduğunu ileri sürdü; bkz. **Ana Britannica**, c. XV, s. 407.

279 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 134.

280 Celal Nuri, **Hatemü'l Enbiya**, İstanbul 1332, s. 210-214'den aktaran: Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi**, s. 287.

281 Celal Nuri, **Hatemü'l Enbiya**, s. 217'den aktaran: Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi**, s. 287.

282 Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi**, 287.

Ona göre, insan, dünyaların özeti ve evrenin en soylu, en yüce ürünü olduğundan ezeli bilmeceyi de içerir. Dünyanın başlangıcı ve sonu, bir faraziye ile ruhun başlangıcı ve sonu olarak da kabul edilebilir. İnsan, doğadan çıkar, doğayı içerir. Zekâ kazanan hayat, insan demektir. Doğa kendini görüp anlarsa, o zaman insana dönüşmüş olur. İnsan, aynıyla doğadır. Doğa kendi üstüne çıkarsa, insan olur. Evrenin ne sırrı varsa, o sır veya sırlar, insana da geçer, intikal eder. İnsan da, bir sonsuzdur. Ezel, ebed, hem insansal çevredir, hem de insanın içindedir. Bütün dinlerin inançları, bu noktanın çevresinde bir dairedir.[283] Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal Mesail-i Fikriye* adlı kitabında materyalizme ayırdığı bölümü şu görüşlerle bitirmektedir:

> "Yeni maddiyyûn mezhebi derûnunda fennin büyük bir rol oynaması ile mesâlik-i sâireden ayrılır. Madde, kuvvet ve tekâmül üç unsur mantıkîdir ki intizam-ı kâinatı bir şekl-i ma'kulde idrake vesile olabilir. Meslek-i maddiyyûn cümleler, terkipler, kıyaslar, muâdeleler, boş nazariyeler ile uğraşmaz. Metafizik mütehassıslarının bütün inceliklerine karşı ilân-ı cehl eder. Bu felsefe eldeki vesâit ile neyi anlayabiliyorsa onunla iktifâ eder. Gayri kâbil-i lems şeylerle uğraşmaz. Fünun-ı tabiiyye-i hâzıra kâmilen materyalisttir. Bunların muhteviyatı da usulü de böyledir. Çünkü fünûn hareket halinde maddeden başka bir zemin tetebbu' bilmez. Mısırda eski Saîs Mabedinin üzerine mahkûk âtîdeki ibare bu fenlere taalluk edebilir: "Her ne mevcut ise, her ne mevcut olacaksa ben oyum, hiçbir insan derununda la-yemutlüğümün ihticab ettiği peçeyi kaldıramamıştır.[284]

2.3. Spiritüalizm Eleştirisi

Spiritüalizm, dar manada, ruhun maneviliğini, yani insanda aslen organizmadan ayrı müstakil, cevherî bir prensibin mevcudiyetini kabul ve tasdik eden, ayrıca manevi olan ruhun varlığını da bütün var oluşun sebebi sayan görüştür.[285] Geniş manada ruhun maneviliğiyle beraber, âlemdeki aktivitenin, düzenin ilk sebebi olarak Tanrı'yı ve bu ilk sebebin hür iradesiyle âlemin idare edildiğini, insanın rasyonel faaliyetlerinin gayelerini oluşturan ahlâkî değerlerin de

---

[283] Celal Nuri, **Hatemü'l Enbiya**, s. 238'den aktaran: Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi**, s. 288.

[284] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 52-53.

[285] İlhan Kutluer, "Ruh", **TDV, İslam Ansiklopedisi**, c. XXXV, İstanbul 2008, s. 195.

varlığını kabul ve müdafaa eden görüşün adıdır.[286] Modern spiritüalizm 18. yüzyıldaki materyalist felsefelere ve erken 19. yüzyıldaki Aydınlanmacı felsefelere bir tepki olarak doğmuştur. Modern spiritüalistlerin üzerinde ittifak ettikleri iki esas vardır: 1- Bütün insanların ferdiyetini oluşturan ruh, ölümden sonra da bakidir. 2- Yaşayan insanların ölü insanların ruhlarıyla veya diğer ruhani varlıklarla iletişim kurmaları mümkündür. Spiritüalizmin Batı felsefesindeki belli başlı temsilcileri; Rene Descartes (1596-1650), G. W. Leibniz (1646-1716) ve H. Bergson'dur (1859-1931).[287]

Her ne kadar Türk-İslâm düşünce geleneğinde spiritüalizme paralel düşünce akımları bulunsa da modern anlamıyla spiritüalizm, Batılılaşma sürecinde toplumu Batılılaştırmak amacıyla, Batı'dan alınıp Türkiye'de yayılmaya çalışılan pozitivist, materyalist felsefelere bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Spiritüalizmin Türkiye'de yayılışı ve bunun neticesinde beliren materyalizm-spiritüalizm mücadelesi II. Meşrutiyet'ten sonraki yıllara rastlamaktadır. Spiritüalizmin Türkiye'deki en önemli temsilcileri Filibeli Ahmet Hilmi (1865-1914) ve İsmail Fenni'dir (1855-1946). Bunların yanında Babanzade Ahmet Naim (1872-1934), Ö. Ferit Kam (1864-1944), Mehmet Ali Ayni (1868-1945), İsmail Hakkı İzmirli (1869-1949), M. Şemsettin Günaltay (1883-1961) ve Mustafa Şekip Tunç'u (1886-1958) da bu çerçevede değerlendirmek mümkündür.[288]

Yalnızca maddenin gerçek olduğunu, madde ve maddenin değişimleri dışında hiçbir şeyin var olmadığını, varlığın madde cinsinden olduğunu kabul eden materyalizm,[289] spiritüalizmin aksine, ruhâni varlıkların gerçekliğini inkâr etmektedir. Bunun yanında materyalist felsefe Tanrı ve âlem meselelerini maddi cevherlere indirgeyip bütün hadiseleri maddi güç ve süreçlerle açıklamakta ve âlemde bir gaye, bir şuur ve bir iradenin olduğunu kabul etmemektedir.[290] Klasik

---

[286] Neşet Toku, **Türkiye'de Anti-Materyalist Felsefe,** Beyan Yayınları, İstanbul 1996, s. 12-13; Bolay, **Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi**, s. 32.

[287] Toku, **Türkiye'de Anti-Materyalist Felsefe**, s. 21-22.

[288] Toku, **Türkiye'de Anti-Materyalist Felsefe**, s. 12.

[289] Ahmet Cevizci, "Materyalizm" **Felsefe Terimleri Sözlüğü,** Paradigma Yayınları, İstanbul 2003, s. 260.

[290] İlhan Kutluer, "Ruh" c. XXXV, s. 195.

materyalizme göre ruh da madde cinsindendir, dolayısıyla ruh, maddeden ayrı olmayıp onunla her zaman birliktedir. Ruhun gelişmesi ise, tamamıyla bağlı olduğu bedenin gelişmesine her noktada paraleldir.[291]

Materyalizm-spiritüalizm mücadelesinde materyalizmi temsil edip, sistemli ve bilinçli bir şekilde savunanlar; yukarıda da belirttiğimiz gibi, Baha Tevfik, Ahmet Nebil, Rıza Tevfik, Suphi Ethem, Memduh Süleyman, Abdullah Cevdet ve Celal Nuri'dir.[292] Aşağıda Celal Nuri'nin eserleri çerçevesinde onun spiritüalizme yönelttiği eleştirileri ortaya koymaya çalışacağız.

Materyalizmin önemli temsilcilerinden ve Celal Nuri'nin de en çok etkilendiği düşünür olan Büchner, "ruh" kelimesinin ortak iki anlama geldiğini ve "akıl" kelimesine göre daha genel olduğunu, akıl kelimesinin ise daha özel bir anlam ifade ettiğini belirtir. Örneğin "hayvanların ruhu" diyebilirken akıl, ruha göre daha özel olduğundan sadece insanlar için kullanılmaktadır. Bu sebeple ona göre en ilkel hayvanlardan en gelişmiş hayvanlara kadar tüm canlılarda ruh aranır. Oysa akıl yavaş yavaş tekâmül edip, daha ziyade gelişen ve merkezi organa sahip gelişmiş hayvanların ve bilhassa insanların yetisidir.[293]

Büchner'e göre ruh, madde ile beraber bulunduğundan birbirlerinden ayrılınca her ikisi de yok olacaktır. Ona göre ruhsuz bir beden, bedensiz bir ruh, maddesiz bir düşünce asla anlaşılamaz ve idrak edilemez; hatta maddesiz elektriğin, mıknatisîyetin, ısının, ağırlığın bile idrak edilmesi mümkün değildir. Ancak cisimler ve maddi cevherler sayesinde evrende bir faaliyet görülür ve birtakım olaylar meydana gelir.[294] Büchner'e göre ruh, dünyaya doğuştan bazı fikirlerle beraber gelmediğinden kendi kendini tanımaya gücü yetmez. Bundan dolayı birtakım organlarla, yani bedenle birlikte bulunur. Bu organlar, cinsiyetle, sayıyla ve dışardan alınan izlenimlerin değişmeleriyle devamlı değişir. Bunun için artık insanın bedenen öldükten sonra ruhen yaşamaya devam edeceği kabul edilemez. Maddi cevherin ölümünden sonra hiçbir fert var olamayacağı gibi böyle bir ferdiyetin var olması

---

291 Weber, **Felsefe Tarihi,** s. 285-286.

292 Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi**, s. 199.

293 Büchner, **Madde ve Kuvvet**, c. III, s. 483-484.

294 Büchner, **Madde ve Kuvvet,** c. III, s. 606.

ancak maddi hayatın meydana gelmesiyle mümkün olacaktır. İnsan öldükten sonra ferdi hayatın devam etmesi olanağı kaybolur, o halde insan ölünce ruh da ölür.[295]

Ruh hakkındaki görüşlerinde de Büchner'den etkilenen Celal Nuri'ye göre ruhun madde dışında ayrıca bir varlığı yoktur ve beden üzerinde de hiçbir etkisi bulunmamaktadır. Bütün hayatî olaylar maddenin titreşimli hareketlerinden meydana gelir. Hayat, vicdan, ruh ve benzeri hiçbir şey maddenin dışında değildir. Bu olaylar, uzun bir tekâmül sonucunda karmaşık bir hal alıp faaliyete geçtiği zaman görülmektedir. Bunun gibi, bir saat içinde, madde birtakım âlimce terkipler neticesi olarak zamanları gösterir.[296]

Celal Nuri tecrübe, inceleme ve dikkatle algılamayacağımız her şeyi yok sayar. Ona göre önem bakımından hiçbir doğa hadisesi, bizim duyularımıza (hissiyat) ters düşmez. Çünkü tecrübe, inceleme ve dikkatli bakma bize o hadiseyi bildirir. Celal Nuri'ye göre bu sebeple spiritüalistler tarafından ortaya atılan "başka duyumlar, başka âlemler" sözünün hiçbir manası yoktur. Çünkü bu âlemde mevcut olanlardan başka duyumlar olamaz. Başka türlü duyumlar ve âlemler üzerine kurulmuş fikirler hayalden başka bir şey değildir. Önemli olan cisimlerin bize göre ne olduklarını anlamaktır, yoksa kendilerine göre ne olduklarını değil.[297] Dolayısıyla Celal Nuri'ye göre biz maddenin, kuvvetin ve hareketin ne olduğunu aramıyoruz, çünkü biz unsurları ancak birlikte anlayabiliriz.

Spiritüalistleri eleştirmek için *Tarih-i İstikbâl Mesail-i Fikriye* adlı kitabına bir bölüm ilave eden[298] Celal Nuri, spritüalistlerin "düşünce beynin bir ürünü değil, bu organın arkasında gizlenen bir ruhun eseridir ki bu ruh, bir piyanistin piyano üzerinde oynayışı gibi, bedende oynar" şeklindeki iddialarını tenkit etmektedir. Çünkü ona göre eğer düşünceyi, beynin bir ürünü olarak değil de, onların iddia ettikleri gibi ruhun ürünü olarak kabul edecek olursak, bu takdirde, safranın da karaciğer tarafından salgılanmayıp, ayrıca karaciğer dokusunu titreştiren bir ruh tarafından meydana geldiğini kabul etmemiz gerekirdi. Bu ise ona göre hatalı bir düşüncedir. Bundan dolayı spiritüalistlerin ruh ile bedenin birleşmesi konusunda ileri

---

[295] Büchner, **Madde ve Kuvvet,** c. III, s. 606-607.

[296] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 38.

[297] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 49-50.

[298] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 61.

sürdükleri görüş, asla kabul edilemez ve anlaşılmazdır.[299] Ona göre bütün bu görüşler ispat ediyor ki, spiritüalist müelliflerin beyinlerine karanlıklar hakimdir, yahut bunlar materyalizm hakikatini tasdikten korkmaktadırlar. Hâlbuki ruh kelimesi beynin bütün hareket ve icraatını, sinir sisteminin faaliyetini ifade için konulmuş genel bir lafızdır. Ruh mefhumu, bütün ruhi hayatı yani genel olarak sinirle ilgili vazifeleri ihtiva etmektedir. "Düşünce" kelimesi ise ancak zihni faaliyeti alakadar etmekte, onun da merkezi beyindeki gri kabuk tabakasıdır. Bunun içindir ki hayvanlarda da ruh vardır.[300] Zihni faaliyet insanda kemal noktasına ulaşmıştır, çünkü insan beynini teşkil eden iki yarım daireden her biri, gayet karışık bir gri (sincabi) madde tabakasıyla örtülmüştür.[301]

Ona göre derin araştırmalar sonunda ruhta, doğal olmayan ve olağan üstü olan hiçbir şey olmadığı anlaşıldığı gibi, sinirlerin ve beynin hareketlerinin de, doğa yasalarına bağlı olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca esas oluşumları itibarıyla insan ve hayvan beyinleri arasında bir fark bulunmadığı da görülmüştür.

Celal Nuri, spritüalistlerin hiç kimsenin hâlâ görmediği, duymadığı, tutamadığı bir şeyi hareket noktası kabul etmelerini de eleştirmektedir. Ona göre spritüalistlerin unuttukları bir şey vardır; o da bütün âlemi içinden çıkardıkları ruhun, kelamcıların ve ruhçuların hayallerinden başka bir yerde, gerçek bir varlığa asla sahip olamamış olmasıdır. Ruh ancak tamamıyla belirli ve canlı (organik) bir madde ile ilişkili olması suretinden başka hiçbir yerde bulunmaz ve buna da ancak hayvan cinsinden canlılarda tesadüf olunur. Dolayısıyla hayat; düşünce, maddenin özel bir oluşum şeklidir. Beyni meydana getiren maddelerin hareketleri nasıl oluyor da vicdanı doğuruyor sorusunu ona göre şimdi bilemediğimiz gibi hiçbir zaman da bilemeyeceğiz.[302]

Celal Nuri, spritüalistlerin, ruh kavramını metafiziksel bir nicelik yapmakla, vücudumuzun organlarına bir duygu izafe etmekle, iradeleri ruha vermekle, felsefi görüşler için, işin içinden çıkılmaz bir karışıklığa sebep olduklarını belirtmektedir. Ona göre, ruh ve düşünce sahalarının birbirlerinden ayrılmasıyla, bu karışıklık bir kat

[299] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 45.

[300] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 46.

[301] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 46.

[302] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 44.

daha artmıştır. Bu sahalardan birinin kapsam dairesi, diğerinkinden çok daha fazladır. Ruh kavramı, bütün ruhsal hayatı içerirken, düşünce ise, ancak zihinsel faaliyetleri ifade etmektedir ve onun da merkezi, beyindeki gri maddedir. Bu sebeple hayvanın da ruhu vardır; oysa biz onlara, gayet sınırlı bir düşünce isnat etmekteyiz.[303]

Celal Nuri'nin Büchner'den aktardığına göre "insanın menşei" meselesi 19. yüzyılda ilmi bir surette halledilmiştir. Buna göre insan ani olarak yaratılmamıştır ve kendisini uzvi âlemin diğer kısımlarına bağlayan zincirin son halkasıdır. İnsan diğer hayvanlar gibi, uzun asırlar içinde devam etmiş olan ve çok uzun süren bir tekâmülün ürünüdür.[304] Celal Nuri, buradan bir sonuç çıkararak; "eğer insan, doğa kuvvetinin ürünü ise, açıktır ki onun maddi ve manevi varlığı da doğaya zıt olan unsurlardan meydana gelmiş olamaz" demektedir. Böylece ona göre doğuştan gelen fikirler ve hissi yanılmalardan ibaret olan bütün spiritüalist nazariyeler kendiliklerinden geçersiz hale gelmektedir. Çünkü mukayeseli anatomi ilmi, bize bu doğuştan fikirlerin çok yavaş olarak uzun yıllarda aynı doğa kuvvetlerinin etkisi altında tekâmül ettiğini göstermiştir. Dolayısıyla doğa ile duyumuz arasında kesin ve belirli bir nispet aramak zorundayız.[305]

Celal Nuri, ruh hakkında çok ciddi çalışmaların ve yeni keşiflerin yapıldığını söyleyerek; 20. yüzyılda bu konuda birçok kapalı meselenin halledileceği kanaatini serdetmektedir. Ona göre rüya ve ölüm denilen kavramların meçhul bir örtü ile kapalı bulunması, spiritüalizme revaç kazandırmıştır. İnsanlar, şüpheci oldukları için, her zaman, gerçeğin üstünü örten saçma sapan garip izahatları, bariz ve anlaşılır tercümelere tercih etmişlerdir. O, aslında insanın zihninde bir dalalet hastalığı olduğunu ve bu marazın eskiden daha şiddetli olduğunu ortaya koyarak örnekler de vermektedir:

> "O zaman bir takım kaba rehâbîn ruhların mavera-yi âhcâr ve eşcârda gizlendiklerini iddia ile başka vesâit ile onları ya davet veya def ediyorlardı. Bi-çare vahşiler ise bu muhayyilattan tir tir titriyorlar, ruh efendilerimize hediyeler takdim veya kurbanlar zebh ediyorlardı."[306]

---

[303] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl,** s. 46.

[304] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s.48.

[305] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 49.

[306] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 54-55.

Celal Nuri, ruhlarla irtibat kurduğunu iddia edenlerin eskiden beri var olduğunu ve bu tarz hezeyanlara itikat edenlerin çoğaldığını söyleyerek; ele bakarak gelecekten haber verme, aklı okuma, ruhunu vücudundan çıkarıp diğer ruhun aynı vücuda gelmesini sağlama gibi işlerle, Avrupa'da uğraşıp para kazanan ve açıklamalarda bulunan pek çok şarlatanın olduğunu söylemektedir.[307] O, eskiden beri, ruhların ölümden sonra yaşadığına ve daima mezarlarda, aile ocaklarında dolaştıklarına inanıldığını, ailede kutsal ateş bulundurulmasının bu inanca dayandığını belirten Celal Nuri, ruh ile ilgilenen bilimin henüz gelişmediğini, bu nedenle henüz ruhu ölçüp, tartamadığımızı, ama ruhun, doğal bir şey olduğunu, doğa yasalarına bağlı bulunduğunu çok iyi anlayıp bildiğimizi söylemektedir. Ona göre bütün bunlara rağmen, ruhun bizce bilinmeyen birtakım tecellileri de olabilir.[308]

Celal Nuri, Gazzali (1058-1111) ve kelamcıları ruhu ölümsüz kabul ettikleri ve öbür dünyada ruhun cesetle birleşip aynı şekilde vücudun tekrar oluşacağını iddia ettikleri için tenkit etmektedir. İkinci bir hayat olduğunu ileri sürenlerin, ikinci hayatta bu dünyadaki vücumuza benzeyen bir başka vücuda sahip olacağımızı ileri sürdüklerini ifade etmektedir. Oysa ona göre bir kere bozulan bir şey bir daha dirilmez, bir daha varlığa gelmez. Bu iki varlık, yani ruh ve beden cins itibarıyla aynıdırlar, sayı itibarıyla ikidirler, ikisi de aynı oldukları için bozulurlar, biterler, yani ölürler.[309]

Celal Nuri, hafıza, dikkat, unutkanlık, alışkanlık, cesaret, ahmaklık, zekâ vs. gibi daha birçok şeyin hakikatini bize, gelecekte, psikoloji ile fizyolojinin göstereceğini iddia etmektedir. Ona göre fizyoloji bilimi, her organın görevini gösterdikçe, beyinle ilgili bilgilerimiz de artacak ve derin araştırmalarla, hissiyatlar ve zihinsel faaliyetler zamanla ölçülecek dereceye gelecektir. Sinirlerle beyin dokusunun ilişkileri az çok anlaşılmıştır. Beynin içinde bir milyar hücre vardır. Beynin üzerini örten gri maddedeki bu odacıklar, duyulan ve düşünülen şeyleri saklarlar. Beynin gri örtüsünde boş odacıklar da vardır. Gelecekteki insanın tahsil edeceği bütün bilgiler, buraya yerleşebilir. Bunların gereği gibi incelenmesi,

---

[307] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 56.

[308] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 58.

[309] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 100.

gelecekte bilim için esaslı bir uğraşı sahası olacaktır. Gelecekte sincabi madde, daha büyük keşiflere sahne olacaktır. Sincabi maddedeki hücrelerden her biri, layık oldukları şekilde incelenirse, ruh denilen şey, artık zannedilen gizliliğini kaybedecektir.[310]

Gelecekle ilgili kehanetlerde bulunan Celal Nuri'ye göre kim bilir belki gelecekte ruhtan ruha telsiz telgraf yapılabilir. Fakat bugün aklıselimi bırakıp ruhlarla dans etmek, onlardan her şekilde istifade etmek yeni bilim ile asla uygunluk sağlamaz. Bu konuda Paris'te ve Londra'da gelişen gelişmiş üfürükçülerden bahsederek insanların saf oldukça bu konuda daha çok aldanacağını ve bundan cesaret alan spiritüalistlerin her zaman meydana çıkacağını söylemektedir.[311]

Celal Nuri'ye göre, işte spiritüalizm de böyle bir dolandırıcılık şeklidir. Ona göre bazı cahil adamların teselliye ihtiyaçları, bilimden anlamaz birtakım kimselerin en karışık meselelere cevap verme amacıyla yazdıkları yazılar; maalesef spiritüalizme bugünkü şeklini vermiştir. Ona göre bu alafranga spiritüalizm memleketimize girmeye yeltense de, çok şükür bir çok bidatler gibi alafranga şeyler de çabuk kaybolup gitmiştir.[312]

---

310 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 131-133.

311 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 58.

312 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbâl**, s. 61.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MATERYALİZM AÇISINDAN DİN

1. Din ve Tanrı

Celal Nuri'ye göre din, bilimin ulaşamadığı metafizik alandaki gerçeklerden bizi sembolik bir tarzda haberdar eden bir vasıtadır: "Hakikate vusul için bir tek vasıtamız vardır: Fen [bilim]. Vusul kabil olmayan hakikatin vücudundan bizi haberdar eden veya bunu bir şekl-i remzîde gösteren vasıta ise dindir."[313] Celal Nuri, bir şeyden bahsetmeden önce onu tarif etmek gerektiğini söyleyerek, dinin tarifini yapar. Tarifinin, tamamen kendi bakış açısından olduğunu, başka düşünürlere müracaat etmediği için tarifinin çok tartışmalara sebep olacağını da itiraf eder. Fakat yine de onun en doğru tarif olduğunu iddia etmekten geri durmaz.

> "Din, muamma-yı nihaîyi bir düstur ile ifade eder ve ekmeliyet, adalet, re'fet, gaye-i emel gibi mefhumları bir remz ile ukûl için kabil-i fehm bir hale kor. Ve iştigal ettiği zeminlerde, şayan-ı tavsiye göreceği şeyleri emir, muhtac-ı nehy addettiklerini men' hususunda remz-i ekmeliyet addettiği Zat-ı Bari'ye istinat eder. Hakikat Kelâmullah olacağından onunla mütekellim olur ve icraatını nam-ı İlahi'ye yapar."[314]

Bu tarifin genel olduğunu belirten Celal Nuri'ye göre Müslüman ülkesindeki dinin tarifi ile Hıristiyan ülkesindeki dinin tarifi farklıdır. Ona göre, Hıristiyanlıkta sadece insanlığın dünyalık refahını amaç edinen bir tarif varken İslâmiyet'te ise insanlığın hem dünya mutluluğunu, hem de ahiret mutluluğunu içine alacak şekilde bir tarif yapmak zorunluluğu vardır.[315]

Celal Nuri tarif ettiği dinde olması gereken özellikleri de ortaya koyar. Ona göre dinin gayesi, insanlığın refahını sağlamaktır, yoksa onun baskı altına alınması değildir. Din insan için yaratılmıştır, insan din için yaratılmış değildir; tıpkı hükümetin insanlar için kurulup, insanların hükümetin kanunlarını yürütmek için yaratılmadığı gibi. Ona göre eskiden insanlar, din için yaratıldıkları genel kanısında idiler. Sonradan dinin insanlığa hizmet için geldiği görüşü üstün gelmiştir.

---

313 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 17.

314 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 62.

315 Celal Nuri, **Taç Giyen Millet**, İstanbul 1339, s. 38-39'dan aktaran Aksanyar, **Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri**, s. 58.

Dolayısıyla din ilerlemeye mani olmamalı, eğer ilerlemeye mani olursa derhal kaldırılmalıdır. Aynı şekilde din zararlı olmamalı aksine hayır ve faydayı gözetmelidir.[316]

Dinin alanını da belirleyen Celal Nuri'ye göre din, fennin ulaşamadığı sahayla ilgilenmeli, asla müspet gerçeklerle çatışmamalı ve tekâmüle engel olmamalıdır. Eğer tekâmüle engel olursa makul olmaz, zararlı olur. Böyle bir durum Tanrı'nın rızasına da uygun düşmez. Çünkü İslâm inancına göre Tanrı, diğer batıl dinlerde anlatılan tanrılar gibi kötülük yaratan zalim bir Tanrı değildir. Celal Nuri, Hıristiyanlığın, kendi tarifinde gösterdiği daireyi aşmış olduğundan yavaş yavaş mahvolduğunu ve bu dinin insanlığın mazlumlarına çok büyük zararı olduğunu belirtmektedir. Ona göre Hıristiyan Medeniyeti, Hıristiyan Ahlâkı, Hıristiyan Hukuku gibi cümlelerle ifade edilmek istenen mefhumlar aslında mevcut değildir. Hıristiyanlık matematik kanunlarına bile savaş ilan etmiştir. Şimdiki medeniyetin teknik kısmı Hıristiyanlık sayesinde değil, ona muhalif olarak, onunla mücadele ederek meydana gelmiştir. Hıristiyan Ahlâkı ise iyi bir şey olmayıp Hz. İsa tarafından ortaya konan ahlâk esaslarına uygun değildir.[317]

Dinlerin sınırı aşan kısımlarının çıkarılıp atılarak yavaş yavaş yok edildiğini iddia eden Celal Nuri, Protestanlığı buna canlı bir örnek olarak göstermektedir: "Hıristiyan Katolik Kilisesi vaktiyle bela-yi berzah idi. Protestanlık reformu onun birçok muzır cihetlerini ıtrah etti. Bu sayede Katoliklik âlemi de, tensîkat ve tathîrat icrasına mecburiyet bulunduğunu gördü."[318] Böylece Ortaçağdaki zulümlere son verildiğini ortaya koyan Celal Nuri'ye göre din, bugün bile sınırını aşmakla zulmetmektedir. Sahası dışında din, mukaddes değil, kötüdür. Sınırı içinde ise sadece mübarek değil, aynı zamanda faydalıdır, doğaldır, zorunlu ve lazımdır.[319]

Celal Nuri'ye göre gelecekte din ancak vicdanlara ait olacaktır. Bilim (*fen*), tecrübe, kanun, hükümet terakkileri ile dinin müdahale ve işgal ettiği birçok şeyler reddedilecek, fakat iman ve itikat her zaman vicdan âlemine hükümran olacaktır; zaten bu tekâmül meydana gelmektedir. Ona göre her hak, sahibine kesinlikle

---

316 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 63.

317 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 63-64.

318 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 65.

319 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 65.

verildiği gün, artık cihanda din tartışması da kalmayacaktır.[320] Buraya kadar anlattıklarında din kelimesini genel manada kullandığını, belli bir dini kastetmediğini bildiren Celal Nuri, eserin devamında İslâm hakkındaki görüşlerini ortaya koymaktadır.

Celal Nuri'ye göre İslâm dini büyük bir tecrübe üzerine kurulmuş olduğundan, dinlerin en mükemmelidir. Tanrı her dinden çok İslâm'da maddeden tecrit edilmiştir. İslâmiyet, gelecekte de insanın saadetine kefil olacak bir düsturdur. Ona göre dinin bu mahiyeti düşünülür ve tekâmülüne müsaade edilirse İslâm geleceğin önemli unsurlarından biri olacaktır. Ancak burada İslâm hikmetinin iyice anlaşılmasını da gerekli gören Celal Nuri'ye göre İslâmiyet bu hikmetten ne kadar uzaklaşırsa o kadar çürür, söner, mahvolur. Bu hikmete ne kadar yaklaşırsa gelecek de o kadar Müslüman olur.[321]

İslâmiyet'in esas itibariyle yalnız iman ve inançtan ibaret bir din olmadığını, aynı zamanda bir mezhep olduğunu ifade eden Celal Nuri'ye göre İslâmiyet bundan da öte bir hükümet şekli ve bir felsefedir:[322] "Hz. Peygamber gayr-i iptidaî bir din tebliğ buyurdu. O zaman dinden maksat yalnız vicdaniyyât değildi. Devlet umûru ve hatta ümmetin harekât ve sekenâtı da bu cümleye dahildi."[323] İslâmiyet'in aynı zamanda milli ve toplumsal bağları, hükümet ve yasaları da içerdiğini, milliyetin, toplumun, hükümetin ve yasaların da evrim geçirmesi gerektiğini, bunların hepsini İslâm dininin kapsadığını belirtir.[324] Ona göre İslâmiyet denildiği zaman sadece vicdana ait bir din anlaşılmamalıdır. İslâmiyet cemiyetleri ve kişileri idare eden bir kurallar bütünüdür. İslâm Cumhuriyeti'nin medeni ve ceza ile ilgili kanunları hep şeriattadır.[325]

Celal Nuri'ye göre İslâmiyet, doğa kanunlarını tanır ve onların dışında hiçbir şey olamayacağı esasını kabul eder. İslâmiyet hayali bir din değildir, fantezi ile uğraşmaz. Tanrı, İslâm düşüncesine göre doğa kanunlarını keyfince değiştiren bir

---

320 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 66.

321 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 67.

322 Celal Nuri, **İttihad-ı İslâm**, s. 46.

323 Celal Nuri, **Türk İnkılabı**, s. 100.

324 Celal Nuri, **Hatemü'l Enbiya**, s. 219.

325 Celal Nuri, **İttihad-ı İslâm**, s. 58.

şahıs değildir. Zaten mükemmel olan doğa kanunlarının değiştirilmesi bir noksanlıktır. İslâm inancına göre mükemmelliğin sembolü olan Tanrı için böyle şeyler yaptı demek safsata, yalan, iftiradır. Tanrı, Müslüman inancına göre bilinemezdir (*Inconnaissable*); hakiki İslâmiyet ona bir insan şekli vermez.[326]

Mükemmel bir Tanrı'nın varlığını kabul eden fakat bu Tanrı'nın, her şeyin ilk hareket ettiricisi olduğu görüşünü kabul etmeyen Celal Nuri, bu bağlamda akaitçilerin (kelam alimlerinin) ortaya koyduğu, İslâm inancının da esaslarından olan "âlem sonradan yaratılmıştır" görüşünü de reddeder: "Hiçbir maddenin, hiçbir kuvvetin, akaitçilerin dediği gibi (his ile müşahede olunabilecek surette) hudûsu yani yoktan var olması görülmüş şeylerden değildir. Kuvvet, tekâmül ve tebeddül ile bir keyfiyetten diğerine tekallüb eder. Madde de böyledir."[327] Âlemde hiçbir hareketin, sonradan olmuş olduğunu kabul etmeyen Celal Nuri'ye göre, her bir hareketi, onun meydana getiricisi, onu da onun meydana getiricisi, onu da onun meydana getiricisi vd. varlığa getirir. Birden bire, sebepsiz, vasıtasız yani onu harekete getiren bir kuvvet olmaksızın herhangi bir hareket söz konusu olamaz.

Celal Nuri, eski akaitçilerin Tanrı hakkındaki düşüncelerini de eleştirmektedir. Akaitçilerin "evrenin yaratıcısı birdir" sözünü ele alan Celal Nuri: "Zaten artık Vacibü'l-vücud'u birden ziyade telakki eden kalmadı ki bu mesele tazeliğini muhafaza edebilsin"[328] demektedir. Ona göre insani şahsiyet, insan ruhu birdir. Yaratıcı, öncesi olmayandır, yani her şeyden önce var olandır, ezelidir. Madde ve kuvvet de öncesi olmayandır, ezelidir. Zaten, sonradan olan bir şey, düşünülemeyendir, ademdir, yok olandır, var olmayandır. Hiçbir şeyin başından yokluk geçmemiştir. Tanrı, diridir insani nefis de diridir. Yaratıcı, kadirdir, her şeye gücü yetendir. Bu da insanda var olan güç sıfatından alınmadır.[329] Ona göre, Tanrı vardır, evreni var olmayan, yani yokluk ve yaratıcısını da Zorunlu Varlık kabul etmekle bu konu çözümlenemez.[330]

---

326 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 30-31.

327 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 113.

328 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 109.

329 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 109.

330 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 111.

Celal Nuri'ye göre insan aklının kavrayabileceği gerçekler vardır ki bunlar "bilinenler" sahasını oluşturur. Yine aynı aklın asla bilemeyeceği hakikatler vardır ki bunlar da "bilinemezler" sahasını oluşturur. Ona göre evvelkilerin ve sonrakilerin aklı bu sahayı anlayamamışlardır. Bundan sonra da bu konuyu anlamak kimseye nasip olmayacaktır.[331] Bu bilinmezler sahası, ezeli ve ebedi buzlar ve yoğun sislerle kaplıdır. Var olan, nasıl vardır? Zamanın neden başlangıcı ve sonu yoktur? Zaman nedir? Cisim nedir? Kuvvet nedir? Ona göre hiçbir filozof ve hiçbir hakim bu korkunç meseleleri çözecek bir ışık keşfedememiştir. Bu meseleler, aklın ötesindedir ve akıl bu problemlerin bir parçasıdır. Aklın acizliği ve yetersizliği, akla bilinmeyeni göstermemektedir.[332]

Celal Nuri, eskiden ilim çok yetersiz olduğundan, zavallı insanların bundan on küsür asır evvel Zorunlu Varlık'ı bile insan şeklinde görmüş olduklarını ve bunun daha ötesine geçememiş olduklarını iddia eder. Hıristiyan ve putperest ruhban ve din adamları dini, Tanrı'yı, tanrıları, Oğul'u, Meryem'i, Ruhü'l-Kudüs'ü hep insan şeklinde tasvir etmişlerdir.[333] İslâmiyet ise Tanrı'yı tarifi imkânsız olarak bildirerek, Hıristiyanlık gibi Tanrı'yı insan şeklinde gösterip putperestlik belirtilerini hâlâ sürdüren dinlerin üstüne çıkmıştır.[334] Bizim inanç esaslarımızı (*akait*) yazanların, put ve tasvirleri ortadan kaldırarak, Tanrı'yı, kaba, sert ilişkilerden arındırdıklarını belirten Celal Nuri'ye göre buna rağmen iyice incelenecek olursa bu inanç kurallarımızı yazanların da, Tanrı'yı insan şeklinde düşündükleri anlaşılacaktır. O, Tanrı'nın insan şeklinde anlaşılmasına "antropomorfizm" demektedir. Ona göre, insanlar bilinmeyeni anlayamayacaklarından, onu daima kendilerine benzetme ihtiyacı duymaktadırlar.[335]

Celal Nuri'ye göre akait kitaplarında mevcut olup, Tanrı'ya isnat edilen sıfatlar ve hatta siyer-i ilahiye, sırf yalan ve bühtandır: "Cenab-ı Vacibü'l-vücud, beşerin umur-ı hasîsesi ile uğraşıp, rast geldiğine meram anlatacak derecede müptezel, tenezzülkar, müntekim, dedikoducu, Benî İsrail'in teferruat-ı umûrı ile

---

331 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 113-114.

332 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 114.

333 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 108.

334 Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi**, s. 293.

335 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 109.

meşgul bir Tasmanya ma' budu değildir."[336] Tanrı'nın varlığını ispat etmek için hem filozof hem de kelamcılar tarafından ortaya konan delilleri gereksiz bulan Celal Nuri, Zorunlu Varlık'ın ve bilinmeyenin inkâr edilmesi ya da bunların delil ile ispat edilmesini ahmaklık olarak düşünür. Ona göre bin bir delil ile Zorunlu Varlık'ı ispat etmeye kalkışanlar, çok beyhude emek sarf etmişlerdir. Kelam delillerini manasız, safsata dolu olarak kabul eden Celal Nuri, bu konulara dalan insanın her sınırda bir çukura düşeceğini, lehte ve aleyhte binlerce delilin ortaya konulabileceğini ve asla işin içinden çıkılamayacağın iddia eder.[337]

Zorunlu Varlık'ın bilinmeyen, anlaşılmaz, varlığı tereddüde sebep olacak bir şey olmadığını kabul eden Celal Nuri, bu konudaki ispatları gereksiz bulmaktadır. Matematiksel önermeler, mantıki deliller nasıl ki ispata muhtaç değillerse Tanrı'nın da delile ihtiyacı yoktur.[338] Ona göre akaitçilerin birçoğu, Zorunlu Varlık'ın tarifinin mümkün olduğunu zannederek delilden delile, safsatadan hezeyana düşmüşlerdir. Hâlbuki dinin vazifesi bu "Büyük Sırr"ı, bir "Remz-i İlahî" şeklinde akledilir bir biçimde basite indirmektir. Bu noktada din, bilim ile asla çelişki göstermemelidir. Celal Nuri'ye göre eğer Zorunlu Varlık indî bir şekilde gösterilmek istenirse o takdirde delile muhtaç olur. Hâlbuki bu kadar önemli olan bir Zorunlu Varlığın zatının ispatı, delilden muaf olmalıdır. Her zerre, her katre, her dakika umumi sırrın, kâinatın büyük muğlâklığının, ezel ve ebedin varlığına, ceberrutuna delalet eder: "Vacibü'l-vücud, bizzat sabittir. Uzun deliller akideyi bozacak ispatlar, hükümsüz, batıl, çelişkili ve gülünçtür."[339]

Celal Nuri'ye göre Tanrı tarif edilemez. Tanrı, evreni kuşatan, genel ve yüce Bir'dir. O'nun bütün meziyetleri, iyiliğin, güzelliğin, aşırı büyüklüğün ve fikrimizin kuşatamayacağı bilinmeyen niteliklerin, sırf adaletin, mutlak merhametin ve hakikatin genel sembolüdür. Tanrı, mükemmel semboldür. Anlayışı kıt olan insan, mükemmelliği ancak, "Yaratıcı Zat" şeklinde anlayabilir. Her lafza-i hakikat bu

---

[336] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 116.

[337] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 118.

[338] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 117.

[339] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 118.

itibarla Tanrı kelamıdır. Mademki Kur'an gerçekleri kuşatır, Tanrı kelamıdır; o halde her hakikat ona isnat edilir.[340]

Celal Nuri, Tanrı'yı tarifin dışında bırakarak, asıl maharetin, asıl becerinin bilinmezin, büyüklük ve yüceliğinin anlaşılamayacağını takdir edip, Tanrı'nın varlığına iman etmektedir diyor: "Cenab-ı Hak gayr-ı kabil-i tarifdir. Hiçbir cümle, hiçbir düstur, Vacibü'l-vücud'u ifade edemez. Zatı gibi sıfatı da zekâ-i a'cez-i beşerin ihatasından pek uzaktır."[341] Ona göre, Tanrı, ancak böyle bilinmelidir ki, eksik niteliklerden ve basit sıfatlardan uzak tutulsun. O, akaitçilerin bu gerçeği, görmediklerini belirtir. Tanrı şu yazıları yazana benzemez, yazıyı yazan gibi bir şahsiyete sahip değildir. Yazıları yazan gibi, kendisini idrak eden değildir. Bu sebeple o, insan şeklinde düşünülen Tanrı anlayışına katılamayacağını belirterek; böyle bir Tanrı'ya inanmayacağını ortaya koymaktadır.[342]

Akait kitaplarının yenilenmesi yani Tanrı'ya ait düşüncelerin yeniden yazılması gerektiğini düşünen Celal Nuri, Zorunlu Varlık'ın her şeyden tenzih edilmesi gerektiğini, çünkü O'nun "remz-i ekmeliyet" olduğunu bildirmektedir: "Vacib'ül-vücud'u, zat-ı madde ve zat-ı kuvvetin ebediyet ve ezeliyyetini, gayr-i muhdesiyetini kabul ile onların fevkinde bir esas-ı kavîm olmak üzere telakki etmeliyiz. Bundan sonrasını kemal-i metanetle ve kat'iyyetle fenne bırakmak vazifemizdir."[343] Ona göre bilimin haricinde hakikat yoktur ve her hakikat İslâmiyet'e uygundur. İslâmiyet, fennin, zekânın, medeniyetin tekâmülü ile yükselirse payidar olabilir. Mademki Peygamber İslâmiyet'i kıyamete kadar devam etmek üzere düzenlemiştir, demek ki, onun içine yeter derecede yenilenme ve tekâmül kabiliyetini de koymuştur.[344]

---

[340] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 115-116.

[341] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 115.

[342] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 115.

[343] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 120.

[344] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 120.

2. Din ve Dogmatizm

Celal Nuri'ye göre din eski muhafazakârlığını bırakmalıdır. Eğer bunu yaparsa insanlara hizmet etmiş olur, böylece maksat ve gayesine de ulaşır. Ona göre âdetler ve ahlâk olduğu gibi muhafaza edilemez; çünkü dün bugüne benzemezdi, yarın asla bugüne benzemeyecektir. Onun için bazı ananeleri korumada ısrar etmek eski müessesenin nüfuzunun kısa zamanda kırılmasına sebep olur. Din, dünyevi mücadelelerin çok üstünde olmalıdır. Celal Nuri, din muhafızlarına da bir öneride bulunmaktadır: "Eğer dinin muhafızları âkil iseler eski müstebitler gibi, fuzuli birçok yerleri daire-i işgalleri içinde tutmasınlar."[345]

İslâm'ın çoğu zaman yanlış anlaşıldığını, bu nedenle yanlış uygulamalara zemin hazırlandığını iddia eden Celal Nuri'ye göre "Arapların istila devirleri"nden sonra İslâm âlimleri, dini pek garip bir surette telakki etmişler, onu her şeye şamil, şahsî ve dünyevi işlerde onu son derece nüfuzlu kılmışlardır. İnsanların saadet ve huzuru için gönderilen dini, birçok yerde adeta serbestliğe engel diye ileriye sürmüşlerdir. Musevilik ve İsevilikten sonra gelen ve en tekâmül etmiş din olan İslâmiyet, çok yeni usul ve kaideler ortaya koymuş olmasına rağmen, sonradan gelen âlimler bu hükümlerden faydalanamamışlardır.[346]

Celal Nuri'ye göre teferruata dair meselelerde böyle olduğu gibi, inanç ve itikada dair meselelerde de birtakım cahil insanlar, İslâm'ın esas felsefesinden uzaklaşmışlar, İslâmiyet'i reform tabanından ayırarak muhafazakârlık temeline oturtmuşlardır. Her türlü yolu içtihada kapatan bu kişiler, fikir hürriyetini ve düşünen insanları şiddetle cezalandırmışlar, bunun neticesi olarak gayet kesif bir dinî istibdat zemini oluşturmuşlardır. Dini istibdat, irticayı da beraberinde getirmiş ve dinsizlik üzerine dayanan bazı tarikatların öne çıkmasına sebep olmuştur. Ona göre bu tarikatlar, gizlilikleri ve esrar yüklü olmalarıyla Mason cemiyetlerine benzemekteydiler:[347] "Âlimlerimizin bin seneye yakın himmetleri, aşağı yukarı

---

345 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 66.

346 Bağlama, **Bir Geçiş Dönemi Aydını Olarak Celal Nuri**, s. 106.

347 Celal Nuri, "Din Perdesi Altında Fitne ve İrtica", **İleri**, nr. 1796, 3 Şubat 1339/1923'den aktaran Bağlama, **Bir Geçiş Dönemi Aydını Olarak Celal Nuri**, s. 106.

büyük müçtehitleri taklitten ibaret kalmış, ne kendileri yeni bir içtihada muvaffak olmuşlar, ne de diğerlerine fikir hürriyeti dairesinde düşünmeye izin vermişlerdir."[348]

Celal Nuri, İslâm dünyasındaki fikir hürriyetine dair baskıları bilim ve felsefede geri kalmışlığın sebebi olarak da kabul etmektedir. Ona göre önceleri Müslümanlar her mesele hakkında görüş ortaya koyup, her türlü fikirle uğraşırken kendilerini eski metinlere esir etmemişlerdi. Bunun sonucu olarak da dünyaya hâkim bir millet ve medeniyet vücuda getirmişlerdir. Fakat ne zaman ki İslâm dünyasında hür düşünce ortadan kaldırılmış, ne dünyaya hâkim İslâm milleti ne de medeniyeti kalmıştır. Bu istibdadın devam ettiği yıllarda, İslâm uyuşmuş, donmuş, sönmüş, küçülmüş, onun yerini başkaları almıştır.[349]

Altı asırdan beri İslâm âleminde yasaklanmış olan düşünce ve söz hürriyetinin şimdilerde artık iade edildiğini bildiren Celal Nuri, yazdığı eserlerle, belki ilk defa bu hayırlı işe şahsen hizmet ettiğinden dolayı kendisini mutlu ve bahtiyar hissettiğini bildirmektedir. Gelecek senelerde camilerimizde, Kurtuba'da, Tuleytula'da olduğu gibi tam bir hürriyet içerisinde fikri meselelerin tartışılabileceğini ümit eden Celal Nuri, böylece yapılan zararların manen telafi edilebileceğini, el-Me'mun devrindeki güce tekrar kavuşulabileceğini ifade etmektedir.[350]

Celal Nuri'ye göre Müslümanlar, miladi 7. ve 8. yüzyılda Yunan bilim ve medeniyetini almış ve iyice öğrenmişlerdi. O zamanki bilim çevrelerinde Yunan bilimi, şimdiki Batı biliminin her yerde makbul olması gibi bir itibara sahipti. Bununla beraber Müslümanlar, bu bilimleri çok başarılı bir şekilde sınıflandırıp, çoğaltarak onlara mükemmel bir şekil vermişlerdi. Yunan bilimi Endülüs'ten Avrupa'ya geçtiği vakit, Yunanlıların bıraktıkları halde ve derecede değildi, daha da ilerideydi. Ernest Renan'ın da itiraf ettiği gibi Müslümanların ortaya koydukları

---

348 Celal Nuri, "İslâmiyet Mani-i Terakki Midir?", **Edebiyat-ı Umûmiyye,** c. 3, nr. 88-91, 5 Teşrinievvel 1918, s. 1041-1044'den aktaran Bağlama, **Bir Geçiş Dönemi Aydını Olarak Celal Nuri**, s. 106.

349 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 75.

350 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 75-76.

tekâmül fikri, Hıristiyanların fikrî ve ilmî hareketlerinin çok üstünde idi, fakat bu felsefe devam edemedi.[351]

Ona göre İslâm dünyasında mevcut olan bu baskı, kelam ilmini meydana getirdi, o da, fikir hürriyetine engel olarak ilmi yayamadı ve kısa zamanda yok olup gitti. Felsefe bir ekol olamadı, ancak bir eğlence olarak kabul edildi. Kitaplar hükümdarların emri ile yakıldı. Celal Nuri'ye göre bize bugün İslâmî ilimler, Hıristiyanlar vasıtası ile gelmektedir. İstibdat ulemasının naklettiği fıkıh ilimleri ve itikadî meseleler ise bu İslâmi ilimlerin en adi ve çürük kısmıdır. Celal Nuri, bu iddiayı şimdiki ulemaya karşı en şiddetli şekilde ortaya koymaktadır. Çünkü istibdattan dolayı İslâm dünyasında felsefe çökmüş, heba olmuş onu meydana getirenler tarafından bile unutulmuştur.[352]

Arapların ve Acemlerin en yüksek noktaya çıkardıkları İslâm medeniyetinin, diğer İslâm tebaalarında da baskılardan dolayı sönüp tükendiğini iddia eden Celal Nuri'ye göre o ince, zarif, latif, doğru, güzel, iyi parlak İslâm şiir ve edebiyatının nefis ürünleri bugün can çekişmektedir. Celal Nuri, eski ulemayla bugünü de kıyaslayarak, bugün düşünmekten aciz, kaba katı bir softa ulema sınıfının bulunduğunu ileri sürmektedir.[353]

Celal Nuri'ye göre İslâm dünyasında yükselen bütün bu felsefe ve medeniyet, tam manasıyla İslâm felsefe ve medeniyetinin ortak malıdır ve sadece Araplara mahsus değildir. Çünkü İslâm milleti tek ümmet olduğundan her ırka mensup Müslümanlar aynı medeniyetin yükselmesine çalışmış ve dinin resmi dili olan Arapça ile fikirlerini açıklamışlardır. Celal Nuri, örnek olarak da Semerkant, Buhara, Kayravan ve Kurtuba'nın esasen Arap şehirleri olmadığı halde, İslâm medeniyetinin oralarda çok yüksek mertebelere ulaşmış olduğunu göstermektedir.[354]

Celal Nuri, Abbasilerin ve İranlıların İslâm medeniyetinde hakim duruma gelmeleriyle Yunan felsefesinin İslâm dünyasında tanınmaya başladığını belirtmektedir. Ona göre İranlılar, Arap ve Samilerle beraber oldukları halde Hint-

---

[351] Celal Nuri, "İslâmiyet Mani-i Terakki Midir?" **Edebiyat-ı Umûmiyye**, c. 3, nr. 88, 5 Teşrinievvel 1918, s. 1037'den aktaran Aksanyar **Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri**, s. 65.

[352] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 77.

[353] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 78.

[354] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 80.

Avrupa menşeli eski inançlarını korumaya büyük önem vermişlerdir: "Acemler kendi sanemlerini, kendi esatirlerini, hatta takvimlerini, adetlerini beraberce getirip İslâmiyet'in içine yıkıvermişlerdir."[355] Celal Nuri'ye göre, Suriyeli Hıristiyanlar Abbasi halifeleri zamanında Bağdat'ta önemli rol oynamışlar ve bu dönemde Yunan, İran ve Hint felsefe ve bilimini "İlim Çin'de de olsa onu alın" düsturuyla İslâm dünyasına aktarmışlardır.[356] Ernest Renan gibi bazı ilim adamları bu gibi yabancı bilimlerin İslâm'a sokulmasını İslâmiyet'e ters görüyorlarsa da Celal Nuri'ye göre bu ilmî gayretler nebevi mesaja yardımdan başka bir şey ifade etmemektedir. Ona göre İslâm her nerede bulursa ilmi alır; çünkü mutlak anlamda ilim İslâm'ın malıdır.[357]

İslâmiyet'in fikir serbestliğine asla mani olmadığını ileri süren Celal Nuri, İslâmiyet'in kapanmış bir kapı, yeniliği mümkün olmayan bir din olmadığını da belirtir. Aynı şekilde İbn Rüşd'ün felsefî incelemeleri, İslâm felsefesinin düşünce tarihinde "hocaefendilerin" görüşlerinden çok daha büyük bir yer tuttuğunu göstermektedir. İbn Rüşd felsefesi (*Averroisme*), Arap Meşşaî felsefesinin bütün nazariyatını ihtiva eder. Bu felsefî ekol doğrudan doğruya Aristoteles'in Lycée'de okuttuğu derslerden kaynaklanmaktadır. Fakat Yunan hikmet ve felsefesini tamamen kavrayan ve Aristoteles'in sadık bir hayranı olan İbn Rüşd, o ilimleri o kadar genişletip zenginleştirmiştir ki, bugün esasları bir olmakla beraber Aristoteles felsefesi ile İbn Rüşd felsefesi tamamen başka bir şekilde görünmektedir.[358]

Bağımsız düşünemeyişimizi (*esaret-i fikriye*) gerileyişimizin en büyük etkeni olarak gören Celal Nuri, fikirlerin özgür olmadığı yerde hiçbir ilerleme ve yenilik (*teceddüd*) olamayacağını ifade etmektedir. Geleneksel inanç ve bilgilere aşırı bağımlılığın, bağımsız düşünmeyi unutturduğunu ve bunun da olan biten her şey için doğaüstü sebepler aramaya götürdüğünü[359] söyleyen Celal Nuri'ye göre, geleneksel inançlara bağlılık mizacımızı da değiştirmiş, "dimağ makinemizi" fen ve mantık dairesinde değil, hayal dünyasında çalışır hale getirmiştir.[360] İşte bu sebepledir ki,

---

[355] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 81.

[356] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 81.

[357] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 81.

[358] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 78-79.

[359] Celal Nuri, **Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye ve Mukadderat-ı Tarihiye**, İstanbul 1331, s. 164.

[360] Celal Nuri, **Tarih-i Tedenniyat**, s. 169.

Avrupa'da Kant, Bacon, Leibniz ve Voltaire gibi birçok düşünür çıkıp dünyayı yetiştirerek büyük toplumsal ve düşünsel inkılâplar için zemin hazırlarken, bizde başkasına, eskilere bağlı olarak değil, kendi namına düşünen, kendi akıl ve zekâsına dayanarak bir şey söyleyen bir düşünür, bir şair, bir yazar ortaya çıkamamıştır. On asırlık zihin istibdadı, İslâm toplumunu fikir imal demez bir hale getirmiştir. Bunun sonucu olarak ortalık cahilce ve boş övünmelere kalmıştır. Zaten düşünmeye güç ve cesaret bulamayanlar için geleneksel inanç ve bilgiler olağanüstü önem kazanmakta yani düşünemez olanlar her şeye inanmaktadırlar.[361] Bu gibi insanlar için geçmişten kalma ne kadar fikir ve hikâye varsa hepsi başka bir hal alır, hurafelere karışır ve daha kötüsü bunlar din kuralları imiş gibi büyük bir itibar görmektedirler. Bütün bunların kaçınılmaz sonucu olarak zihnî ve fikrî istibdat hem akıllara fikir hürriyeti çerçevesinde düşünmeye imkân bırakmamış, hem de felsefeyi, edebiyatı, sosyal ve psikolojik ilimleri öldürmüştür. Sonuç olarak millet dehşetli bir duraklama ve düşüş halinde kalmıştır.[362]

Batı'daki uygulamalara da değinen Celal Nuri, Batı'nın Doğu'dan birkaç yüzyıl önce geleneksel inanç ve bilgilerle ilişkisini kestiğini, istibdat yönetimini yok ettiğini ve Avrupa dışındaki geri kalmış ülkeleri, ya fiilen veya hükmen etkilemeyi başardığını, bunların sonucunda çalışma ve iş yapma hususunda hiçbir ciddi engele rastlanmadığından oradaki iktisadî ve sinaî ilerlemenin elde edildiğini, bunların elde edildiği yerde ise fikri ilerlemenin kendiliğinden meydana geldiğini söylemektedir.[363] Batı'da bilimin geleneksel inanç ve bilgiye dayanmadığını, onlarda esas olanın "inkâr" olduğunu, kimden gelirse gelsin soyut bir söze iltifat edilmediğini iddia eden Celal Nuri, Batı'daki bütün bilimlerin, hatta pozitif olmayan bilimlerin de deneye dayandığını ileri sürmektedir.[364]

---

361 Celal Nuri, **Tarih-i Tedenniyat,** s. 161-162.

362 Celal Nuri, "Buhran-ı Fikrimiz", **Edebiyat-ı Umûmiyye**, c. 2, nr. 8-39, 27 Teşrinievvel 1917, s. 209-213'den aktaran Bağlama, **Bir Geçiş Dönemi Aydını Olarak Celal Nuri**, s. 107.

363 Celal Nuri, **Tarih-i Tedenniyat**, s. 75-76.

364 Celal Nuri, **Türk İnkılâbı**, s. 69-70.

Celal Nuri'ye göre Osmanlı'nın çöküşüne sebep olan en önemli etkenlerden biri de dini taassup ve ruhban sınıfının devlet üzerindeki baskısıdır.[365] Ona göre ulemanın dini yanlış anlaması, ahiret ile dünya işlerini birbirine karıştırmıştır. "İçtihat kapısının kapandığı" inancının yerleşmesi sonucunda nakillerin tesiri altında kalıp onlara aşırı bağlılıktan dolayı medreseler gelişememiş ve dolayısıyla bu durum devletin ilerlemesine engel olmuştur. Onun için İslâm, reform maksadına uygun olarak kullanılmalıdır. Çünkü Hz. Muhammed, Martin Luther'in Reform hareketini bir anlamda yedinci yüzyılda gerçekleştirmiştir. Celal Nuri'ye göre dünyada her şey hürriyet sayesinde gerçekleşmektedir. Fikir hürriyeti ortadan kaldırılırsa hiçbir ilerleme ve hiçbir yenilik meydana gelemez. Gelişmenin olmaması duraklamayı, duraklama da çöküşü beraberinde getireceğinden milletin çöküşüne engel olabilmek için öncelikle geleneksel inanç ve bilgilerle mücadele edilmesi gerekir. Bunun için illetin mukadderatını eline alacak, Avrupalılar gibi görüp onlar gibi düşünen yeni bir nesil meydana gelmelidir. Zira yenileşmemiz ve değişmemiz, bu yeni neslin hükümet idaresine geçmesine bağlıdır.[366]

Ona göre önceleri din hissi, din gayreti Osmanlı toplumunun manevî ve ahlâkî ihtiyaçlarını karşılayıp, millet ve vatan his ve gayretlerine galip idi. Bunun tarihte pek çok örneği bulunmaktadır. Müslümanlar Doğu ve Batı'yı, Avrupa, Asya ve Afrika'yı fethettikleri zaman din gayretine (*gayret-i diniyye*) dayanarak savaş yapıyorlardı. Türkler Viyana kapılarına dayandıkları zaman yalnız ganimet hisleriyle değil, biraz da İslâmiyet'i zafere kavuşturma arzusuyla savaşıyorlardı. Fakat sonraları "ulema"nın da yozlaşması (*tereddî*) nedeniyle toplumun bu ihtiyacı karşılanamamış, dinin yerine de hiçbir şey konamamıştır.[367] Müstebit hükümdarlardan kuvvet alan ulema, bu hisleri köreltmiş ve tekâmüle mani olmuşlardır. İslâm'ın elastikiyetine halel getiren ulema, millette din hissinden ziyade teslimiyet kabiliyetini uyandırmıştır.[368]

---

[365] Celal Nuri, "Düşmanın İstediği", **Âti**, nr. 201, 22 Temmuz 1334/1918'den aktaran Bağlama, **Bir Geçiş Dönemi Aydını Olarak Celal Nuri**, s. 103.

[366] Celal Nuri, **Tarih-i Tedenniyat**, s. 168.

[367] Celal Nuri, **Tarih-i Tedenniyat**, s. 211.

[368] Celal Nuri, **Türk İnkılâbı**, s. 117.

Celal Nuri, başka ülkelerde toplumsal ve iktisadi ilerlemeler için gerekli her türlü yasalar yazılıp ciddiyetle uygulanırken, Türkiye'de geleneksel inanç ve bilgilere bağlılığın bütün sınırlayıcı kayıtların taassupla korunmasına sebep olduğunu iddia etmektedir.[369] Ona göre maalesef Türk milleti tarih içinde fikir hürriyetinin tadını pek tatmamıştır.[370] Bunun sebebini dönemin yöneticilerinde bulan Celal Nuri'ye göre iş başındakiler kabiliyetsiz olduklarından, içinde bulundukları toplumda var olan büyük adamları takdir etmekten kaçınmışlar, neticede zihin ve fikir istibdadı akıllarda fikir hürriyeti ile düşünmeye imkân bırakmamış, felsefeyi, edebiyatı, hikemiyatı, toplum ve ruh bilimlerini öldürmüştür.[371] Celal Nuri'ye göre maarif de geleneksel inanç ve bilgilerden kurtarılmalı ve en başta gelen ıslahat olarak da dinde "vicdana ait olan şeyler vicdana", "muamelatla" ilgili şeyler de, her zaman ıslahı mümkün olan "yasalara" terk edilmelidir.[372]

Türkiye'deki baskıcılığın güzel sanatlar üzerindeki olumsuz etkisine de değinen Celal Nuri'ye göre bizdeki ulemanın kötü ve hatalı bir yorumu neticesi olarak güzel sanatlar doğmadan öldürülmüştür. Ona göre gerileme sebeplerimizden biri de bu olumsuz harekettir.[373] Celal Nuri, sanat güzelliği ile ruhu törpülenmeyen bir adamın her halükarda kaba bir adam olduğunu iddia etmektedir. İncelik insanda bir gayedir ve inceliğin eserleri yalnız edebiyat ve sanatta değil beşeri hayatın her sahasında, aile hayatında, karşılıklı ilişkilerde özetle her yerde kendini göstermektedir. Ona göre bizdeki güzel sanatların esaslı bir şekilde hayat bulması Jöntürk hükümetinin katkılarıyla oluşmuştur. Celal Nuri'ye göre hayallerimizi ve ideallerimizi somuta dökecek ressamlara, heykeltraşlara, iç alemimizi deruni bir beste tarzında ifade edecek musikişinaslara askerlere olan ihtiyacımız kadar ihtiyacımız vardır. Sanat ve fikir terbiyesinden mahrum olmak kadar milli bir felaket tasavvur edilemez.[374]

---

369 Celal Nuri, **Tarih-i Tedenniyat,** s.110.

370 Celal Nuri, **Tarih-i Tedenniyat,** s. 161.

371 Celal Nuri, **Tarih-i Tedenniyat,** s. 282.

372 Abdullah Kaygı, **Türk Düşüncesinde Çağdaşlaşma**, Gündoğan Yayınları, Ankara 1992, s. 121.

373 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 148.

374 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 149.

Celal Nuri, ulemamızın resim hakkındaki dini görüşleri yanlış anladıklarını, Kur'an'ın şimdiye kadar dilde ve fikirde beşerin erişemediği bir sanat eseri olduğunu söylemektedir. Ona göre Arapçayı bilmeyen bir kişi bile Kur'an-ı Kerim okunduğu zaman galeyana gelir, ruhu uçacak gibi hoş olur. O, İslâmiyet'in en dik kafalı düşmanlarından Ernest Renan'ın bile bir cezbe ve huşu hissetmeden Kur'an okunan bir camiye giremediğinden bahsettiğini aktarmaktadır.[375] Ona göre bunca derin ve sanatın en son noktasında bulunan apaçık bir kelamın diğer sanatlarda derinliği ve güzelliği men etmesi mümkün değildir. Müslümanlar dini emirleri yanlış anladıkları için bin küsur seneden beri sanat terbiyesinden haksız yere mahrum kalmışlardır.

Celal Nuri'ye göre, İslâm bir gizli hazinedir (*kenz-i mahfî*). O âlemi titretecek derecede kuvvetli bir dinamo ve muazzam bir akümülatördür. Fakat potansiyel olarak mevcut olan bu enerjiyi, fiiliyata çıkarmak için bir takım alet ve edevat lazımdır. İşte bunlar tedarik edildiği zaman, ortaya çıkacak elektrik kıvılcımları bütün dünyayı aydınlatacaktır, bu da pek yakın bir gelecektedir.[376] Celal Nuri, kendisinin muhalifleri tarafından dinsizlikle itham edildiğini,[377] oysa kendisinin dinsiz olmadığını, asıl amacının taassup halindeki dinsizliğe karşı savaşmak olduğunu da ısrarla belirtmektedir.[378]

3. Din-Bilim İlişkisi

Celal Nuri, dinin bilinmeyen varlık sahasıyla ilgili bir ilkeyi esas kabul ettiğini fakat bu bilinmeyen varlık sahasını tam anlamıyla çözüme kavuşturamadığını belirtmektedir. Ona göre din bilinmeyen hakkında konuşurken bilimle asla bir çelişkiye düşmemelidir. Bilim ise dinin esas kabul ettiği ilkenin ötesiyle ilgilenmektedir. Bu anlamda temel esaslarla ilgilenen felsefe ve hikmet ancak dinin bir fizyolojisinden ibarettir: "Din de fen de bu itibarla haktır. Eğer din ve fen arasında bir tenakuz görülürse iyice bilinsin ki her ikisi hududu tecavüz etmiştir."[379]

---

375 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 150.

376 Celal Nuri, "Muvaffakıyet-i Hilafet-penahî", **İleri,** nr. 779, 8 Mart 1336/1920'den aktaran Bağlama, **Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri**, s. 83.

377 Celal Nuri, **Hatemü'l Enbiya,** s. 318.

378 Celal Nuri, **Hatemü'l- Enbiya**, s. 322.

379 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 118-119.

Din sadece bilinmeyeni göstermekle yetinirse, asla bilime rakip durumunda bulunmaz. Aynı şekilde bilim de bilineni açıklamakla meşgul olursa din tarafından eleştirilmez.

İslâm dini ile bilim arasında benzerlikler olduğunu ortaya koyan Celal Nuri, İslâmiyet'in her an ilerleme ve gelişmekte olduğunu, kesinlikle yerleşmiş, son sözünü söylemiş, artık yapacağı bir şey kalmamış bir din olmadığını ifade etmektedir: "İslâmiyet, fen ve ilim, medeniyet ve terakki medlülleri gibi tevekkuf kabul etmez, sükûn bilmez bir mefhumdur. İslâmiyet her dakika terakkidedir. İslâmiyet kat'iyen tekerrür etmiş, son sözünü söylemiş, artık yapacağı kalmamış bir din değildir."[380]

Celal Nuri, İslâm dininin ıslahının ancak bilime dayanması ile gerçekleşebileceğini, bu zamanda uygulanması mümkün olmayan hükümlerin kaldırılması gerektiğini ileri sürer: "İlim her ne ise, her nerede ise, İslâm'ın i'la ve tebcil ettiği ilim odur. Bu zamanda kabil-i tatbik olmayan ahkâm-ı salife-i diniyye vacibu'n-neshtir."[381] Ona göre İslâmiyet, ilim ve fen gibi her dakika yeni bir tekâmül eseri ortaya koymalıdır ki Muhammedî din ancak böyle korunabilir. Bu çerçevede fıkıh ve akait değişikliğe muhtaçtır ve hatta muamelat dahi asrın ihtiyaçlarına uygun hale getirilmelidir.[382]

İslâm'ın, içtihat, icma-ı ümmet, hilafet, kıyas gibi unsurlarının bulunduğunu belirten Celal Nuri, ayrıca peygamberi bir metot olarak ihtilafı bir rahmet kabul ettiğinden dolayı İslâm'ın evrimci bir mahiyetinin bulunduğunu iddia etmektedir. O, bu evrimci mahiyetin özellikle Hz. Peygamberin ölümünden hemen sonra anlaşıldığını, fikir serbestliğine izin verdiğini, bunun sonucu olarak da ortaya özgürlüğe dayanan bir felsefenin çıktığını belirtir. O zaman her türlü konu son derece hür düşüncelerle ortaya konuluyor, tartışılıyordu. Herkes görüş ve içtihadıyla övünüyor ve hiç kimse taşıdığı düşüncelerinden dolayı hakarete uğramıyor ve baskı altına alınmıyordu.[383]

---

380 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 72.

381 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 68.

382 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 69.

383 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 72.

Celal Nuri, İslâm dininin bilimsel bir nitelik taşıdığını belirterek İslâm akaidinin ıslah edilmesi neticesinde problemlerin bilim yardımıyla daha kolay çözülebileceğini öne sürmektedir: "İslâmiyet bir din-i hakiki ve ciddîdir. Açıkçası Diyanet-i Ahmediye yalan üzerine müstenit değildir. Haktır, doğrudur. Saadet-i beşeriyyeye kâfidir. Şerayi'-i salifenin etemmi, binaen aleyh dinlerin sonuncusudur."[384] Ortaya koyduğu bu fikirlere muhalif olan kişileri Müslüman olarak düşünmekte şüphe edeceğini bildiren Celal Nuri'ye göre mademki İslâmiyet doğrudur; hurafeler, batıl şeyler üzerine kurulu değildir, o halde bilim, akıl ve tecrübe yönünden doğruluğu açığa çıkan her şey İslâmiyet tarafından kabul edilmiştir: "Bir şey doğru ise, behemehâl, İslâmiyet'e dâhildir. Eğri ise, velev ki hakkında nas varit olsun, münafî-i şeriattır. Böyle bir nassı telakkîde biz muhtîyiz; yani biz o nassı anlamıyoruz veya fena anlıyoruz."[385] Nasların da şeriata muhalif olabileceğini iddia eden Celal Nuri'ye göre evvelki ve sonraki ilimler, pozitif bilimler, hep İslâmiyet'in kapsamı içindedir. Mademki bunlar doğrudur o halde İslâmiyet'e uygundur.

İslâm dünyasındaki din-bilim ilişkisini Batı ile kıyaslayarak anlatan Celal Nuri şunları söylemektedir: "Şurasını kemal-i iftiharla söyleyebilirim ki Hıristiyanlık, fenni mahkûm ederken Müslümanlık terğib ve teşvik ediyordu. Kilise Tycho Brahe'yi ateşe atarken, hulefa-i İslâmiyye ulum-i Yunaniyeyi tercüme ettiriyorlardı."[386] Engizisyon sert kanunlarla insan düşüncesini öldürürken Müslüman saraylarında her çeşit düşünce erbabı hürriyet içerisinde kelamcılarla tartışabiliyordu. Ona göre özellikle İspanya'da, Bağdat'ta, Şam'da ve başka merkezlerde şimdikinden daha büyük bir serbestlikle fikri tartışmalar yapılıyor, nass ve sünnetin en güzel bir şekilde tenkidi söz konusu oluyordu. İslâm felsefesi uzun müddet insanlığın zihnini bu şekilde idare etmişti. İbn Rüşd'ün, Aristoteles felsefesi üzerine bina ettiği hikmet yolu, adeta Ortaçağ ilim ve fen erbabına rehberlik etmişti. O zamanki Yahudi uleması, İtalyan düşünürler, Paris Üniversitesi hülasa skolastikler hep İbn Rüşd'ün fikirlerini takip etmişlerdi.[387] Celal Nuri'ye göre Ortaçağ felsefesinin âdeta

---

384 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 106.

385 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 107.

386 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 125.

387 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 73.

yaratıcıları, Aristoteles okulunun muhibbi olan İbn Rüşd, İbn Sînâ, Gazzâlî, Fârâbi vs. gibi fikir hürriyeti içinde harikalar yaratan İslâm meşhurlarıdır. Bu düşünürlerin şimdiki İslâm uleması tarafından bilinmediğini de iddia eden Celal Nuri, bunun sebebini de şöyle izah etmektedir: "Bugün bu kadar büyük bir hekim, bir müdir-i fikr-ı beşer olan İbn Sînâ'yı Müslümanlar bilmiyor. İstibdadımız onu bilmekliğimize müsaade etmiyor. Ziya Paşa merhum, dört cilt *Endülüs Tarihi*'nde İbn Rüşd'ü âdeta unutuyor."[388]

Ortaçağ'da kilise tarafından bilime yapılan baskılara değinen Celal Nuri, bu dönemde herhangi bir fikir zulme uğramışken; Rönesans ile birlikte o düşüncenin büyük inkişafa geçmiş ve itibar kazanmış olduğunu ortaya koyar. Ona göre baskı her zaman tersini doğurur. Bilim ilerledikçe ruhbanlık gerilemiştir: "Teleskop denilen alet-i rasat, insan için Allah'ın halk ettiği gözle görülebilen aksâm-ı semadan ma'adasını görmeye kabiliyet tevlit ettiğinden, kezalik kilise canibinden men edilmiştir. Otuz sene ketm edildikten sonra Kopernik'in keşfi dine muğâyyir olmakla itham buyrulmuştur."[389]

Başlangıçta İslâm dünyasında mevcut olan ilmî faaliyetlerin sonradan durduğunu iddia eden Celal Nuri'ye göre, Müslümanlar Ortaçağ sonlarından itibaren yeni ilmi konulara yabancı kalmıştır: "İşte bizler, kurûn-i vustanın nihayetlerine doğru vuku bulan bu inkılâbat-ı maddiyeye asla iştirak edemedik, âdeta cereyana yabancı kaldık."[390] Aynı dönemde maddi âlemde olduğu gibi düşünce âleminde yeniliklerin meydana geldiğini ortaya koyan Celal Nuri, uzun müddet skolastik ile uğraşanların o zamanlar uyandığını, geleneksel ilimlerin artık değersizleştiğini, kilisenin ihdas edip başlattığı fenlerin bırakıldığını ortaya koymaktadır.[391]

Hıristiyanlığın da bilimin istilasıyla öldüğünü, İslâmiyet'in ise bilime hizmet etmekle yükseldiğini ortaya koyan Celal Nuri'ye göre ne zamanki Müslümanlar (İslâmiyet değil) bilimleri aforoz ettiler, işte tam o zaman sukut ve inkıraz

---

388 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 74.

389 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 125.

390 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 154.

391 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 154.

başlamıştır. Ona göre gelecekte bilime dayanacak olan din, yükselecek ve ilerleyecektir; onu öldürmeye gayreti olan ise mahvolacaktır.[392]

Celal Nuri, bilimsel bir nitelikte kabul ettiği materyalizmle İslâmiyet arasında da bir uygunluk kurmakta, aralarında birbirlerine uyacak mühim bir esasın bulunduğunu iddia etmektedir: "Bu felsefe-i fenniye ile esas-ı İslâmiyet arasında zan olunduğu kadar farklar bulunmaz. Bilakis bununla Vacibü'l-vücud'a bir şekl-i maddi ve mer'î veren kilise Hıristiyanlığı arasında büyük bir uçurum vardır."[393] Celal Nuri'ye göre bu bilimsel felsefe tecrübe (deney) haricinde kalan şeyleri yani doğruluğu tecrübeyle ispatlanamayan şeyleri mevzubahis etmemektedir. Dolayısıyla İslâmiyet de tecrübe haricindeki şeyleri dikkate almamaktadır. Buna örnek olarak da İslâmiyet'in, -tecrübesi mümkün olmadığı için- Tanrı'nın birliğinin sırrını bir tarafa bıraktığını, mevzubahis etmediğini göstermektedir.

Dinle bilimin birbirini doğruladığını iddia eden Celal Nuri'ye göre bütün deliller ve tecrübeler İslâm'ın hakikatini teyit eder: "Netice: Her ne ki fennen doğru ve müspettir, işte o din-i İslâm'dır. Zira Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği diyanet-i hakâik, maddiye ve müsbet haricinde bir şey ihtiva edemez. Etseydi butlanı lazım gelirdi. Bu ise muhaldir."[394] Celal Nuri'ye göre İslâmiyet bilimlerin (fenler) ilerlemesiyle ilerler ve birçok İslâmi gerçekler, insan bilgisinin evrimiyle meydana çıkacaktır. Dinin içerdiği her unsur ancak pozitif ilimlerin genişlemesiyle anlaşılacaktır.[395]

İbn Rüşd'ün din hakkındaki görüşlerinin çok önemli olduğundan onları, aynen naklettiğini söyleyen Celal Nuri, İbn Rüşd'den şunları aktarmaktadır: "Felsefe beşerin en büyük fikrî gayesidir. Fakat insanlardan pek azı bu gayeye varabilir. Nebilerin vahyi diğer insanlar için bunun yerini tutar. Münâkaşât-ı felsefiyye halk için değildir. Çünkü bunlar akibet imanı zayıf düşürürler."[396] Bu nedenle bu gibi felsefi tartışmaların halk huzurunda yapılmaması aklın bir gereği olarak

---

392 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 126.

393 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 39.

394 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 107.

395 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 108.

396 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 102.

yasaklanmıştır. Çünkü halk buradan ancak anlayabileceğini anlar üst tarafına geçemez.

İbn Rüşd'ün Gazzâlî'ye karşı Tanrı'nın Kuran'da çok sayıda ayetlerde bilim vasıtasıyla hakikati araştırmayı (*taharrî-i hakikat*) emrettiğini söyleyen Celal Nuri, dini de ancak filozofların anlayabileceğini iddia etmektedir. Ona göre İslâm'da ihtilafa düşen Eş'ariler, Batiniler ve Mutezile gibi gruplardan hiçbiri tam bir hakikate (*hakikat-ı mahza*) sahip olamamışlardır. Hiçbir filozofa sen bu veya şu gruba dahil olacaksın şeklinde emir verilmez. Filozofun dini, var olanları incelemektir. En büyük mezhep ve meşrep eserlerinde Zat-ı Bari'yi araştırmaktır. Tanrı nazarında en büyük amel işte budur.[397]

İbn Rüşd'e göre Tanrı, melekler, peygamberler ve dinden maksat insanları faziletlere sevk etmektir. Din çok güzel bir ahlak aletidir. Ona göre din hakkında şüphe doğuran ve peygamberlerin işlerinde ve sözlerinde tenakuz arayanlar dinsiz kabul edilip cezalandırılmalıdır. Dinler sırf akledilebilir şeylerden (*ma'kulat*) ibaret olmadığı gibi yalnız nakledilenlerden de ibaret değildir. Dinlerin maddi ve sembol kısımları zarif bir şekilde tefsir edilmelidir.[398]

Müslümanların bilime yaptıkları katkıları, bilimin Yunanistan'dan İslâm dünyasına oradan da Avrupa'ya geçmesi şeklinde özetleyen Celal Nuri'ye göre, Araplar o zamanlar bütün Aristoteles felsefesini, Yunan ilim ve fenlerini, hatta bir dereceye kadar Yunan sanatını İspanya'ya nakletmişlerdir. Neticede İslâm âleminin doğusunda, Bağdat'ta, Fustat'ta, Kayravan'da, Kurtuba'da, İşbiliye'de Gırnata'da ve diğer Endülüs merkezlerinde Yunan âlimlerinin eserleri üzerinde parlak bir İslâm medeniyeti başlamıştır. Bu medeniyet ve ilimler Avrupa'ya da yayılmıştır. Batılılar önce Arapçadan yaptıkları tercümeler ile gözlerini açmışlar, sonra tercümeleri yetersiz görerek eserlerin asıllarına müracaat etmişlerdir. Yunan üslubu, bilimleri, mantığı, felsefesi, heykeltıraşı, mimarisi, şiiri önceki boş malumatların yerlerini almıştır.[399] Rönesans devrinde insan düşüncesi uyanmıştır, yeni bir şey icat etmemiş fakat üzerinden mahmurluğu, boş anlamsız şeyleri, Samî gelenek ve düşüncesini ve

---

397 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 103.

398 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 104.

399 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 154-155.

skolastik fikirleri terk ederek, eski Yunan, Roma ve Arap eserlerinin yolunu tutmuştur. Kütüphaneler aranıyor taranıyor eski eserler çok dikkatlice inceleniyordu. Yunan ve Latin dilleri eğitimin esası olarak kabul ediliyordu.[400]

Bütün bu ilmi çalışmaların sonucu olarak 15. yüzyılın sonlarına doğru insanlık için yeni ufuklar açılmıştı. Eski mimari usuller terk edilip, Rönesans diye bilinen üslup kabul edilmeye başlanmıştı. Snt. Piyer Kilisesi o zamanın mahsulüdür. Mikelanjolo, Leonardo da Vinci, Rafael, hep o devrin ürünüdür. Aynı şekilde musiki de resim ile beraber Rönesans zamanında yenileşmiştir.[401] Celal Nuri'ye göre o asırda İtalya Avrupa'nın sanat eğitim merkezi olmuştu. Yine Fransa'yı inşa edenler, hep İtalya'dan ilham almışlardı. Karanlık devirlerde pasif bir konumda olan ve hurafelerin etkisinde kalan bilim, Rönesans Devri'nde Kopernik'in güneş hakkındaki nazariyesini ortaya koyması ile hurafelerden kurtulmuştur. Bilim artık yerin, göğün, güneşin gerçek yerini tayin etmiştir. Bilimin ve ilerlemenin önüne geçen hiçbir engel kalmamıştır. Artık bir daha durmamak üzere tekâmül devri başlamıştır.[402]

4. Dinde Reform

İslâmî literatürde reform hareketleri "tecdid" kavramı ile ifade edilir. Genel hatlarıyla tecdid; esasını bozmadan dini korumak, toplumun ihtiyaçlarını, onun katkısız ve tükenmez kaynaklarından karşılamak, ilahi ölçülerde olacak sapmaları düzeltmek, önlemek ve İslâm'ı asrın anlayışına sunmaktır.[403]

İslâm dünyasında tecdid, ıslahat, ittihad-ı İslâm, özellikle yeni araştırmalarda "modern İslâm" veya "İslâm'da reform" hareketleri ilk olarak 17. yüzyıldan itibaren Hindistan'da görülmeye başlamıştır. Ahmet es-Sirhindi (ö. 1625), tasavvufun diğer batıl inançlara doğru uzanan yönünü kontrol altına almak istemiştir. Onun fikirlerini devam ettirenlere de "Müceddidî Nakşibendilik" (*Yenileyici Nakşibendilik*) adı verilmiştir. Arabistan'da ise Muhammed İbn Abdulvehhab (1703-1792), evliyaların aracı rolüne inancın bid'at olduğunu ileri sürerek Sirhindi'ninkine paralel bir çığır

---

400 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 155.

401 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 156,

402 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 157.

403 Fikret Karaman vd., **Dini Kavramlar Sözlüğü,** Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006, s. 483.

açmıştır. Ona göre 10. yüzyıldan beri kapalı olan "içtihat" (Kur'an ve Sünnet'ten özgürce hüküm çıkarma) kapısı yeniden açılmalıdır.[404]

19. yüzyılda bu hareket Mısır'da Cemaleddin Afgani (1839-1897) ve onun izleyicisi Muhammed Abduh (1845-1905), Hindistan'da Seyyid Ahmet Han (1817-1898), Seyyid Emir Ali (1849-1928), Türkiye'de *Sırat-ı Müstakim-Sebilü'r-Reşad, Beyanü'l-Hak, Volkan* gibi dergilerde kümelenen kişilerin öncülüğünde ortaya çıkmış ve gelişmiştir.[405] 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ortaya çıkan bu dergilerde Cemalettin Afgani ve onun destekleyicisi Muhammed Abduh'un etkisinde kalarak İslâmcı-yenilikçi tezi destekleyen yazılar yayınlanmaya başlamıştır. Bu dergilerin yazarları arasında Eşref Edip, Manastırlı İsmail Hakkı, Babanzade Ahmet Naim, Halim Sabit, Ömer Ferit, Mehmet Akif, Şemsettin Günaltay ve Ebu'lûla Mardin gibi ciddi din bilginleri vardır.

1869'da İstanbul'a gelmiş olan Afgani, 1870'te Darülfünun'un açılışında "fen"leri öne çıkaran konuşma yapmış ve dikkatleri üzerine çekmiştir. Afgani, İslâmiyet'in felsefe ve pozitif bilimlerin karşısında olmadığını, tersine tüm Müslümanların bunları öğrenmesi gerektiğini, İslâm devletlerinin Batı karşısında her şeyden önce güçlü olmaları gerektiğini savunmuştur. Daha sonra Avrupa'ya geçen Afgani Muhammed Abduh ile birlikte çıkardığı *el-Urvetü'l-Vuska* adlı dergide İslâm'ın yenileşmesiyle ilgili birçok fikirler ortaya atmıştır.[406]

Cemalettin Afgani'nin daha çok İslâm devletlerinin güçlenmesiyle ilgili ortaya attığı fikirlerini Muhammed Abduh, bir "İslâm dini düşüncesi Rönesansı" kalıbına sokmuştur. Ona göre dini bilimler ve müspet bilimler aynı kaynaktan gelmelerine rağmen, her birinin kendilerine özgü düşünce koşulları olduğundan birbirlerine paralel olarak yürütülmeleri gerekir. Mademki Hz. Muhammed son peygamberdir, insanlık artık yeni bir "vahy"in tekrarlanmasına ihtiyaç olmadığı bir seviyeye gelmiştir.

---

404 Şerif Mardin, "İslamcılık", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,** c. V, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1400-1404.

405 İsmail Kara, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İslamcılık Tartışmaları", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, c. V, İstanbul 1985, s. 1405-1420.

406 Mardin, "İslamcılık", s. 1400-1404.

Afgani ve tabiilerinin başlattığı uyanış ve kalkınma hareketlerinin programında içtihadın önemli bir yeri vardır. Programa göre yeni bir İslâm dünyası kurulurken ihtiyaç duyulan çözümler ve mevzuat, bir yandan çeşitli fıkıh ve mezheplerine ait içtihatlardan tercihler yapılarak, öte yandan gerektiği yerlerde içtihat edilerek ortaya konacaktır. Afgani'nin bu konudaki görüşleri çok belirgindir: "İctihad kapısı açıktır. Arapça bilen, aklı başında olan, siret, hadis, icma ve kıyas konularında yeterli bilgiye sahip bulunan herkes içtihat edebilir."[407] Mısır'da Muhammed Abduh'un öğrencilerinden Reşit Rıza'nın çıkardığı *el-Menar* dergisinde içtihat hararetle savunulurken taklit şiddetle eleştirilmiştir, yeni içtihat ürünü fetvalar, yorumlar ve çözümler neşredilmiştir. Aynı hareketlerin izlerini Hindistan'dan Fas'a, Kazan'dan Yemen'e kadar o günkü İslâm dünyasının çeşitli ilim müesseselerinde, ulemasında ve mevzuatında görmek mümkündür.[408]

Giriş kısmında belirttiğimiz gibi hangi düşünce yapısına sahip olursa olsun modern dönem Türk ve Müslüman aydınlarının kafalarında mutlak bir şekilde bir din/İslâm projesi güçlü bir unsur olarak daima mevcuttur.[409] Celal Nuri her ne kadar materyalist fikirleriyle öne çıkan bir aydın olsa da İslâm'la ilgili birçok konuda o da görüşler ortaya koymuştur. Cemalettin Afgani'den doğrudan etkilendiği iddia olunamazsa da o dönemdeki reformist Musa Carullah'tan etkilendiği bellidir: "Kelam, halihazırda Hıristiyan teolojisi gibi bir şeydir ve bittabi Musa Carullah'ın dediği gibi vâhî birtakım sözlerden ibarettir."[410]

Celal Nuri, İslâmiyet'te içtihat, icma-ı ümmet, hilafet, kıyas gibi unsurların bulunması ve nebevî bir düstur olarak ihtilafı bir rahmet kabul etmesiyle evrimci bir mahiyetinin bulunduğunu ortaya koymaktadır.[411] Bu çerçevede fıkıh usulünün yeniden düzenlenmesine taraftar olan Celal Nuri, Kur'an'ın bu asırdaki anlamının geçmiş asırlarda anlaşıldığı şekilde olamayacağını iddia eder. Ona göre ilerlemeler, gelişmeler, hep yeni bir yorumun başlangıcı olabilir. Hâlbuki eski fıkıh usulcüleri, en açık benzetmeleri anlamayacak derecede söz metnine maddi anlamlar vermişlerdir.

---

407 Hayrettin Karaman, **Gerçek İslam'da Birlik,** Nesil Yayınları, İstanbul, (t.y), s. 35.

408 Hayrettin Karaman, "Fıkıh", **TDV İslam Ansiklopedisi**, c. XIII, İstanbul 1996, s. 11.

409 İsmail Kara, **Din İle Modernleşme Arasında,** s. 30.

410 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal,** s. 85-86.

411 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal,** s. 72.

Şimdilerde ise bunları iyice düşünmeli, yeni akait, yeni fıkıh, yeni usul yazmalıdır. Böyle olursa İslâm dini gelecekte genel din olacak, son güne kadar dünya birliğini koruyuculuk görevini yerine getirecektir.[412] Ona göre bu anlattıkları eğer gerçekleşmezse İslâmiyet'in şu andaki tutuculuğu, Müslümanların bile varlığını korumasına güç yetiremeyecektir.

Celal Nuriye göre İslâm esasen bir reform dinidir. İslâmiyet, bilimin, zekânın, medeniyetin tekâmülü ile yükselirse payidar olabilir. Mademki Peygamber İslâmiyet'i kıyamete kadar devam etmek üzere düzenlemiştir demek ki, onun içine yeter derecede yenilenme ve tekâmül kabiliyetini de koymuştur. Hz. Peygamber, sınırlı Hıristiyan aleminde Martin Luther'in yaptığını ondan asırlar evvel gerçekleştirmiştir. İslâmiyet reform üzerine kurulmuş son dindir. Son din demek hürriyet, içtihat dini demektir. Çünkü bir din insanlığın son dini olabilmesi için içtihat kapısını daima açık tutması gerekir. İlk zamanlarda dört mezhep imamının ortaya çıkması, sonra gerek Endülüs'te gerek Bağdat'ta son derece geniş bir fikir hürriyeti ortamının bulunması bu iddiasının doğruluğunu göstermektedir.[413]

Celal Nuri, din konusunda yenilenmeyi unuttuğumuzu, peygamberin getirdiği dinin esasını bozduğumuzu, İslâm'ın ruhuna çok aykırı şeyler yaptığımızı iddia etmektedir. Ona göre reforma çok uygun bir din elimize geçtiği halde biz onu kapalı bir din haline getirdik. Avrupa'da yapılan reformlara da iltifat etmeyişimizi şu şekilde eleştirmektedir: "Avrupa'nın reformuna bile iltifat etmedik. Zihnimizi bir teymur-i çember ile bağladık, Hürriyeti icla ettik, ictihad kelime-i mukaddesesini telaffuz edenleri bile ateşlerde yaktık."[414] Celal Nuri, bütün bu olumsuzluklara bir isim koymaktadır: "Şark kafası henüz miladi 1500 senesine varmamıştır. Sene-i miladiye ile sene-i hicri arasında takriben altı asırlık fark var. Bir İngiliz iki alem arasında o derece mühim bir fark olduğunu iddia ediyormuş. İddiası pek haksız değil zannediyorum."[415]

İstikbalde, İslâmiyet denildiğinde akıllara, reform ve Protestanlık geleceğini ileri süren Celal Nuri, bununla beraber Martin Luther (1486-1546) ve Jean Calvin

---

412 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 71.

413 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 165.

414 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s.166.

415 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 166.

(1509-1564) gibilerin Hıristiyanlıkta yaptıkları değişikliklerin, İslâmiyet'te yapılmasının gerekliliğine taraftar olmadığını belirtir. Çünkü Avrupa'da reformun, gelişme ile birlikte ayrılığa, binlerce savaş ve mücadelelere, öldürme eylemlerine sebebiyet verdiğini, kendisinin böyle bir durumdan ürktüğü için bu tarz bir ayırımın İslâmiyet'in özüne uymadığını belirtir. Ona göre bir reform, nasıl yapılırsa yapılsın, daima ayrılığı gerektirir. O, kendisinin Luther taklitçisi olmadığını, tavsiye ettiği şeyin Peygamberin esaslarına dönerek İslâm'ın yenilikçi mahiyetini yüceltmek olduğunu bildirir: "İslâm yalnız müsteidd-i terakki değildir, emr-i terakkidir. İcma-ı ümmet ve hilafet usulleri terakkıyatı tensik ve tanzim içindir. Maksadımız, icma-ı ümmetin kararı ve makam-ı hilafetin teebbüdü ile İslâmiyet'in "resmen" teceddüdatı kabulü ile tarihî ve ulvî rolünü ifaya -büyük ve birkaç asırlık fasıladan sonra- devamıdır."[416]

Celal Nuri, Yahudi şeriatındaki Cumartesi, et vs. gibi konuları örnek vererek bunların Avrupa'da ve Amerika'da hayli eziyete sebep olup, uygulanmasının zor olduğundan bir fayda değil ancak sıkıntı meydana getirdiklerini öne sürer. İşte bu hikmeti düşünen Avrupalı ve özellikle Amerikalı eski Yahudiler ancak böylece Yahudiliklerini muhafaza edebilmişlerdir. Ona göre İslâmiyet ancak bu duruma uyarsa kurtarılabilir ve gelecekte önemli bir unsur haline gelir. Zaten İslâmiyet, hükümlerin değişebileceği esasını koymakla muhafazakârlığı yıkmaktadır. Bu esasın unutulması ise İslâmiyet'in yıkılmasına sebep olacaktır. Celal Nuri, kendisine Hz. Peygamberin rızası dairesinde ruhsat verilirse; bütün âlemi Müslüman yapabileceğini, garptan şarka kadar bütün insanları tevhit edebileceğini iddia etmektedir.[417]

Dinlerin sınırı aşan kısımlarının çıkarılıp atılarak yavaş yavaş yok edildiğini söyleyen Celal Nuri, Protestanlığı buna en canlı örnek olarak verir. Protestanlık birçok zararlı yönleri tasfiye etmiştir. Bu sayede Katolik âlemi de, tasfiye ve düzenleme yapma zorunluluğunu görmüş; böylece Ortaçağdaki zulümlere son verilmiştir. Ona göre, din bugün bile sınırını aşmakla zulmetmektedir. Sahası dışında

---

416 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 70.

417 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 69.

din, mukaddes değil, kötüdür. Sınırı içinde ise sadece mübarek değil, aynı zamanda faydalıdır, doğaldır, zorunlu ve lazımdır.[418]

Celal Nuri, 18. yüzyılda gerçekleşen Fransız İnkılâbı'ndan önce büyük bir uyanma fikrinin meydana geldiğini, mevcut müesseselerle fikirler arasında bir münasebet kalmadığını belirtmektedir. Eskiden itikatlar konusunda olan tartışmalar, şimdi yerini haklar, görevler, yükümlülükler, hürriyetler, adalet, eşitlik gibi şiddetli ihtilaflara sebep olan konulara yönelmiştir. Siyasi ve içtimai bir buhran devam etmektedir. Hürriyet güvence altında değildi. Herkes sebepsiz yere tutuklanabiliyordu. Hala işkence devam ediyordu. Bütün bu sebeplerden dolayı Celal Nuri'nin ifadesiyle kanlı ve şanlı bir iç savaş başladı. Uzun mücadele ve çeşitli vahşetlerden sonra netice olarak İnsan Haklar Beyannamesi ilan edildi.[419]

Celal Nuri'ye göre 1789 inkılâbının esası olan ümmet şurası, milli yönetim (*saltanat-ı milliye*) hürriyet, eşitlik, kardeşlik gibi kavramların esası İslâm'da zaten mevcuttur. İslâm'ın esası icma-ı ümmettir. İslâmiyet ortaya koyduğu genel haklar çerçevesinde halifeyi sorumlu tutmakla Fransız İnkılâbı'ndan çok ileriye geçmiştir.[420] Bizdeki İstibdat yönetiminin bu hak ve özgürlükleri bize büsbütün unutturduğunu söyleyen Celal Nuri, aradan yüz yirmi beş yıl geçtiği halde 89 inkılâbını taklit etmeye dahi muvaffak olamadığımızı iddia etmektedir. Ona göre biz bu inkılâplarla kendimizi yenileyemediğimiz için şimdi bunun sıkıntısını çekmekteyiz.[421]

Eskiden beri gelen, insanoğlunun tecrübeyle elde ettiği iktisadı, fikri, bedii, hukuki sonuçlarından mahrum kaldığımızı iddia eden Celal Nuri bununla beraber Avrupalılar gibi mevcudu korumak istiyorsak mesaimizin boş olduğunu söylemektedir. Çünkü geçmiş bir daha geri gelmez ve bu büyük inkılâplara bir daha katılmak mümkün olmaz. Ancak genel fikir hareketlerinin ortaya koyduğu esaslar kabul edilebilir. Mesela hürriyet, vicdan ve içtihat serbestliği temin edilebilir, bunun gibi güzel sanatlar da teşvik ile ilerlemeye mazhar olabilir. Celal Nuri, bu

---

418 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 65.

419 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 166-167.

420 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 169.

421 Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 169.

düşüncelerinin dışında yürümek istediğimiz zaman başarılı olabileceğimize kanaat getirmemektedir.[422]

Ne kadar geniş fikirli olursak olalım Avrupa'nın beş altı asırda yaptığını biz bir anda yapamayız. Bu bahsettiğimiz inkılâpların sonuçlarını körü körüne de kabul zordur. Rönesans, reform memleket değiştirmekle şekillerini epeyce değişmişlerdir. Biz de onları almakla harfiyen kabul etmiş olmayacağız.[423]

[422] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 170.

[423] Celal Nuri, **Tarih-i İstikbal**, s. 171.

SONUÇ

Yakın tarihimizin çalkantılı bir döneminde yaşamış olan Celal Nuri, gazeteci siyasetçi ve fikir adamı olarak yazdığı eserlerle, sebep olduğu tartışmalarla kamuoyuna tesir etmiş bir kişidir. Devamlı ve peş peşe yazdığı kitap ve makalelerde yeni fikirler ileri süren Celal Nuri, kendisini yeniliklerin öncüsü olarak gören, toplum tarafından tam olarak anlaşılamamışsa da yenilikçi inkılâpçı fikirlerin yayılmasına çalışan, bir Batıcı inkılâpçıdır. O, gerçekleşmesini istediği yeniliklerin hayata geçirilmesini sağlamak için çeşitli dönemlerdeki siyasi iktidarlara da yaklaşmayı ihmal etmemiştir.

Celal Nuri, sahip olduğu yabancı dilleri ve Batı'ya yapmış olduğu birçok seyahat sayesinde Batı kültürünü özümsemiş ve Batılı yazar ve düşünürlerden oldukça etkilenmiştir. Celal Nuri'nin etkilendiği kişiler arasında Ludwig Büchner, Ernest Renan, Herbert Spencer, Darwin, Gustave Le Bon ve Emile Zola gibi isimler sayılabilir.

Materyalist ve pozitivist bir anlayışı benimseyen Celal Nuri, bunu insanlığı ilgilendiren birçok metafizik ve sosyal konuda yazdığı bütün eserlerde "yeni fikirler" olarak yansıtır ve savunur. Dine de pozitivist bir açıdan yaklaşan Celal Nuri'nin "İttihad-ı İslâm"'la ilgili düşünceleri siyasi birlik oluşturmak amaçlıdır. Celal Nuri'nin eserleri ve makaleleri incelendiğinde onun sistemli bir düşünür olmadığı görülmektedir. Bunun nedeni onun işlek bir kaleminin olması sebebiyle birçok konuda görüş beyan etmesi ve ortaya koyduğu fikirleri dağınık ve düzensiz bir şekilde ele almasıdır. Bunun yanında ayrı başlık altında aynı ifadeleri defalarca tekrar etmesi ve bazen aynı eserde birbiriyle çelişkili görüşler ortaya koyması bu iddiamızı doğrulamaktadır.

Felsefenin boş oyun, bir spekülasyon olduğunu, doğanın öte tarafının mevcut olmadığı için metafizik denilen "doğa ötesi" bir ilimin de mevcut olmadığını ortaya koyan Celal Nuri, Kant ve öteki filozofların çözülmezin çözümü ile uğraştıkları için binlerce seneden beri insanları yorduklarını iddia etmekte, gerçeğe ulaştıran vasıta olarak sadece bilimi kabul etmektedir.

Felsefeye dair bu toptan ret tavrına karşın bazen de felsefeyi gelecekte bilimin içinde yer alacak olan bir alan olarak görerek felsefeyi ilmin fizyolojisi olarak kabul etmektedir. Gerçeğin ölçütü olarak sadece duyu verileri ve tecrübeyi esas alan Celal Nuri, metafizik alanda olan ya da metafizik boyutu olan felsefeyi kabul etmemekte ve bunun gelecekte var olamayacağını ortaya koymaktadır. Tek gerçek bilim olduğu için felsefenin ancak bilimselleştiği takdirde gelecekte var olabileceğini ve kendine bir yer edinebileceğini iddia etmektedir.

Celal Nuri'ye göre mükemmellik, adalet ve merhamet gibi kavramları aklın anlayabileceği şekilde izah eden din, insanın huzuru için yaratılmıştır. Din Tanrı'ya dayanır, bütün kurallarını kutsal kitaba göre koyar. Bilimin ulaşamadığı alanla ilgili olması gereken din, müspet gerçeklerle çatışmamalı ve evrime engel olmamalıdır. Dinin de bilim ve fen gibi evrim geçirmesi gerektiğini düşünen Celal Nuri, dindeki hükümlerin zamanın ihtiyaçlarına göre yeniden şekillenmesi gerektiğini ortaya koyar. İslâmiyet'in her an ilerleme ve gelişmeye müsait bir din olduğunu, bundan sonra da kalıcı olması için fıkıh ve akaidin hep zamanın ihtiyaçlarına göre yenilenmesi gerektiğini ortaya koyar.

Takipçisi olduğu Baha Tevfik ve Abdullah Cevdet gibi isimlere kıyasla felsefî birikimi daha alt düzeyde olan Celal Nuri'yi, son tahlilde pozitivist-materyalist düşüncenin yaygınlaşması için çabalayan bir aktivist olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.

KAYNAKÇA

Adıvar, Adnan : **Osmanlı Türklerinde İlim**, 4. bs., Remzi Kitabevi, İstanbul 1982.

Akgün, Mehmet : **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi**, 2. bs., Elis Yayınları, Ankara 2005.

Aksanyar, Necati : **Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri ve Fikir Alanında Etkinliği**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1993.

Alpyağıl, Recep: **Türkiye'de Bir Felsefe Gelen-ek-i Kurmaya Çalışmak**, İz Yayıncık, İstanbul 2010.

Ayhan, Halis : "Batılılaşma", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, c. V, İstanbul 1982, s. 158-162.

Bağlama, Cemil : **Bir Geçiş Dönemi Aydını Olarak Celal Nuri (İleri) ve Görüşleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Bölümü, İstanbul 2000.

Bolay, Süleyman Hayri: **Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi**, 4. bs., Akçağ Yayınları, Ankara 1995.

Buzpınar, Ş. Tufan : "Celal Nuri ve Abdullah Cevdet'in Avrupa Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme", **Divan İlmi Araştırmalar**, sy. 19 (2005/2).

Büchner, Ludwig : **Madde ve Kuvvet** 3 cilt, çev. Baha Tevfik, Ahmet Nebil, Dersaadet Matbaası (t.y)

Celal Nuri (İleri) "Buhran-ı Fikrimiz", **Edebiyat-ı Umûmiyye**, c. 2, nr. 8-39, 27 Teşrinievvel 1917.

_____ : "Din Perdesi Altında Fitne ve İrtica", **İleri**, nr. 1796, 3 Şubat 1339/1923.

_____ : "Düşmanın İstediği", **Âti**, nr. 201, 22 Temmuz 1334/1918.

_____ : "Gençlik ve Politika", **Ati**, nr. 286, 23 Teşrinievvel

1334/1918.

_____ : "İslâmiyet Mani-i Terakki Midir?", **Edebiyat-ı Umûmiyye**, c.3, nr. 88,5 Teşrinievvel 1918, s. 1041-1044.

_____ : "Muvaffakıyet-i Hilâfet-penahi", **İleri**, nr. 779, 8 Mart 1336/1920.

_____ : **1327 Senesinde Selanik'te Mün'akid İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Celal Nuri Bey Tarafından Takdim Kılınan Muhtıradır**, İstanbul 1327/1914.

_____ : **Dil ve Edebiyat Yazıları**, haz. Recep Duymaz, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1995.

_____ : **Hatemü'l Enbiya**, İstanbul1332/1916.

_____ : **İttihad-ı İslâm ve Almanya**, İstanbul 1331/1915.

_____ : **İttihad-ı İslâm**, İstanbul 1331/1915.

_____ : **Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukuk-ı Düvel**, İstanbul 1330/1914.

_____ : **Şimal Hatıraları**, İstanbul 1330/1914.

_____ : **Taç Giyen Millet**, İstanbul, 1339/1923.

_____ : **Tarih-i İstikbal-Mesail-i Fikriye**, İstanbul 1331/1915.

_____ : **Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniyeve Mukadderat-ı Tarihiye**, İstanbul 1331/1915.

_____ : **Türk İnkılâbı**, haz. Recep Duymaz, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000.

Cevizci, Ahmet : **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, 2. bs.,Paradigma Yayınları, İstanbul 2003.

Duymaz, Recep: "Celal Nuri İleri", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. VII, İstanbul 1999, s. 242-245.

_____ : "İleri", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. XXII, İstanbul 2000, s. 86-88.

_____ : **Celal Nuri İleri ve Âti Gazetesi**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk

Dili ve Ed. Bölümü, İstanbul 1991.

Giridî, Ahmet Sâki : **Celal Nuri Bey ve Cezrî Fikirleri**, Dersaadet 1335/1919.

Gökberk, Macit : **Felsefe Tarihi**, 18. bs., Remzi Kitabevi, İstanbul 2008.

Günergun, Feza : "Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri", **Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri**, 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, İstanbul 1987.

Hanioğlu, M. Şükrü : "Abdullah Cevdet", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. I, İstanbul 1988, s. 90-93.

_____ : "Batılılaşma", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. V, İstanbul 1992, s. 148-152.

Haydar Kemal : **Tarih-i İstikbal Münasebetiyle Celal Nuri Bey**, İstanbul, 1331/1913.

İhsanoğlu, Ekmeleddin: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bilim, Teknoloji ve Sanayide Modernleşme Gayretleri", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, sy. 2, (İstanbul 1998).

Kafadar, Osman : **Türkiye'de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi**, İz Yayıncılık, İstanbul 2000.

Kara, İsmail : "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İslâmcılık Tartışmaları", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, c. V, İstanbul 1985, s. 1405-1420.

_____ : **Bir Felsefe Dili Kurmak**, 2. bs., Dergah Yayınları, İstanbul 2005.

_____ : **Din İle Modernleşme Arasında**, 2. bs., Dergah Yayınları, İstanbul 2005.

Karakuş, Rahmi: **Felsefe Serüvenimiz**, Seyran Yayınları, İstanbul 1995.

_____ : **Felsefe Tasavvurumuz**, Değişim Yayınları, İstanbul 2003.

Karaman, Hayrettin : **Gerçek İslâm'da Birlik**, Nesil Yayınları, İstanbul,

(t.y).

_____ : "Fıkıh", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. XIII, İstanbul 1996, s. 1-14.

Karaman, Fikret vd.: **Dini Kavramlar Sözlüğü**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006.

Kaygı, Abdullah : **Türk Düşüncesinde Çağdaşlaşma**, Gündoğan Yayınları, Ankara 1992.

Korlaelçi, Murtaza : **Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi**, İnsan Yayınları, İstanbul 1986.

Kutluer,İlhan : "Batılılaşma", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. V, İstanbul 1992, s. 152-158.

_____ : "Ruh", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, XXXV, İstanbul 2008, s. 193-197.

Mardin, Şerif : "İslâmcılık", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, c. V, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1400-1404.

_____ : **Türk Modernleşmesi**, 19. bs., derleyenler: Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

Pala, İskender : "Abidin Paşa", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. I, İstanbul 1998, s. 310.

Renan, Ernest : **Bilimin Geleceği**, çev. Ziya İhsan, c. I, İstanbul 1951.

Sezer, Baykan : **Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları**, Kızılelma Yayınları, İstanbul 2006.

Spencer, Herbert : **İlk Prensipler**, c. I, çev. Selmin Evrim, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1947.

Şener, Sami : **Osmanlı'da Siyasi Çözülme**, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1986.

Toku, Neşet : **Türkiye'de Anti-Materyalist Felsefe**, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.

Topaloğlu, Aydın : "Materyalizm", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. XXVIII, Ankara 2003, s. 137-140.

Uçman, Abdullah : "Baha Tevfik", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c. IV, s. 452-453.

Uyanık, Necmi : **Siyasi Düşünce Tarihimizde Batıcı Aydın Olarak Celal Nuri (İleri)**, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Konya 2003.

Ülken, Hilmi Ziya : "Türkiye'nin Modernleşmesi ve Bu Hareketin Öncüleri Olan Türk Düşünürleri", **AÜİFD**, sy. (27-30), c. IX, (1963).

_____ : **Felsefeye Giriş-2**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

_____ : **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 8. bs., Ülken Yayınları, İstanbul 2005.

Weber, Alfred: **Felsefe Tarihi**, 5. bs., çev. H. Vehbi Eralp, Sosyal Yayınları, İstanbul 1998.

Yalman, A. Emin : **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, c. II, İstanbul 1970.

Yarkın, Münir: **Büyük Filozoflar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1969.

"Büchner, Ludwig", **Ana Britannica**, c. VII, s. 94.

"Büchner, Ludwig", **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, c. III, Anadolu Yayıncılık, s. 1192.

"Darwin, Charles", **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, c. III, Anadolu Yayıncılık, s. 1648-1654.

"Renan, Ernest", **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, c. IX, Anadolu Yayıncılık, s. 4714-4716.

"Pithecanhtropus", **Ana Britannica**, c. XXV, s. 302.

"Homo erectus" **Ana Britanica**, c. XV, s. 407-408.